

Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging.

Een overzicht van het recente Nederlandse debat

IDO DE HAAN

De historiografie van de Jodenvervolging in Nederland is een goed voorbeeld van de wet van de remmende voorsprong.¹ Al snel na 1945, en sneller dan in de omliggende landen, was er in Nederland een reeks studies over dit onderwerp beschikbaar. Direct na de oorlog verschenen het enigszins impressionistische werk van Sam de Wolff, *Geschiedenis van de Joden in Nederland. Laatste Bedrijf* en van H. Wielek, *De oorlog die Hitler won*.² Vervolgens publiceerde in 1950 Abel Herzberg zijn *Kroniek van de Jodenvervolging, 1940-1945* als onderdeel van de reeks *Onderdrukking en verzet*. Herzbergs bijdrage werd twee jaar later in een aparte uitgave herdrukt. Dit gebeurde nogmaals in 1956 en 1960, en in iets gewijzigde versies weer in 1978 en 1985. Jacques Presser volgde in 1965 met de twee delen *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom (1940-1945)*, zoals bekend een in grote oplagen verkocht werk. Dat geldt ook voor *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van Loe de Jong, die vanaf 1969 in opeenvolgende delen uiteenlopende aspecten van de Jodenvervolging in Nederland besprak. Maar de historiografische productie over de Jodenvervolging in Nederland kwam in de jaren zeventig vrijwel stil te liggen. Het enige uitgebreide werk was de bundeling van oudere stukken van Ben Sijes en de studies verricht door de Nederlands-Israëliëse historicus Jozeph Michman.³ Daarnaast werden er rapporten gepubliceerd door twee officiële onderzoekscommissies, over Weinreb en Menten.⁴ Zoals de historicus J. C. H.

¹ De auteur dankt Hans Blom, Geraldien von Frijtag, Dan Michman en Bob Moore voor hun commentaar op een eerdere versie van dit stuk.

² S. de Wolff, *Geschiedenis van de Joden in Nederland. Laatste Bedrijf* (Amsterdam, 1946); H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam, 1947). Dit laatste werk was begonnen door H. Minkenhof, journalist bij *De Telegraaf*, en H. Heymans (*Het Volk*). Nadat zij gedeporteerd waren, werd hun werk voortgezet door de in 1933 uit Duitsland gevluchte journalist W. Kwekzylber (later Kweksilber), die het werk onder pseudoniem uitgaf.

³ B. A. Sijes, *Studies over Jodenvervolging* (Assen, 1974); J. Michman, *Met voorbedachten rade. Ideologie en uitvoering van de Endlösung der Judenfrage* (Amsterdam, 1987); idem, 'The Controversial Stand of the Joodse Raad in the Netherlands. Lodewijk E. Visser's Struggle', *Yad Vashem Studies*, X (1974) 9-68; idem, 'Planning for the Final Solution against the Background of Developments in Holland in 1941', *Yad Vashem Studies*, XVII (1986) 145-180.

⁴ D. Giltay Veth, D. en A. J. van der Leeuw, *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie uitgebracht aan de minister van Justitie inzake de activiteiten van drs. F. Weinreb gedurende de jaren 1940-1945, in het licht van nadere gegevens bezien* (2 delen; Den Haag,

Blom in 1983 constateerde, was er van ‘theoretische bezinning, nieuwe belangstellingen en methoden’ vrijwel geen sprake.⁵

Pas in de jaren tachtig kwam hierin verandering. Een belangrijke factor hierin was het werk van Blom, die in zijn zojuist geciteerde oratie het schema van onderdrukking en verzet, goed en fout, als analysekader voor de geschiedenis van de periode 1940-1945 ter discussie stelde. Dit perspectief stamde uit de samenhang van geschiedschrijving en rechtspraak die na 1945 vorm kreeg en tot uitdrukking kwam in de arbitrage van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie bij verschillende kwestie rond de Tweede Wereldoorlog, zoals de affaires rond Weinreb en Aantjes, en in de beoordeling van uitkeringsverzoeken in het kader van de Wet Buitengewone Pensioenen 1940-1945.⁶ Blom was niet de eerste die voor een ander analysekader pleitte. Al in 1952 had A. E. Cohen, medewerker aan het RIOD, een pleidooi gehouden voor een geschiedschrijving van oorlog, bezetting en vervolging als onderdeel van de algemene geschiedenis, geplaatst in een internationaal vergelijkend verband. Cohen was zich terdege bewust van de subjectiviteit van de contemporaine historicus.⁷ Destijds bleef dit pleidooi onopgemerkt en kon De Jongs veeleer nationale en morele perspectief gaan domineren, waarin het Koninkrijk in de Tweede Wereldoorlog grotendeels in isolement van de rest van de Europese geschiedenis van de twintigste eeuw werd gezien. Blom sloot in 1983 aan bij suggesties die de Groningse historicus E. H. Kossmann in 1977 had gedaan voor een ‘verwetenschappelijking’ van de historiografie. Daarin diende meer aandacht te komen voor de uiteenlopende vormen van ‘accommodatie’ ten opzichte van de bezettingsmacht, zonder die houding onmiddellijk te willen indelen in een moreel schema waarin slechts ruimte was voor ‘foute collaboratie’ en ‘goed verzet’. De ontginning van dit nieuwe gebied zou volgens Blom bevorderd worden wanneer aangesloten werd bij inzichten en methoden uit de sociale wetenschappen, die elders in de historiografie al wel waren doorgedrongen. Op basis daarvan zouden dan om te beginnen drie nieuwe thema’s onderzocht kunnen worden, te weten het verloop van de stemming onder de bevolking tijdens de bezetting; de vergelijking met andere landen; en de betekenis van de oorlogsperiode in het licht van de rest van de eeuw.

Daarmee zette Blom het spoor uit dat in de laatste jaren heeft geresulteerd in werk van een nieuwe generatie onderzoekers, die de plaats heeft ingenomen van ‘de grote drie.’ Het gaat om historici zonder directe herinnering aan de

1976); J. C. H. Blom, A. C. 't Hart, I. Schöffer, *De affaire-Menten 1945-1976. Eindrapport van de commissie van onderzoek betreffende het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan* (Den Haag, 1979).

⁵ J. C. H. Blom, ‘In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland’, in: idem, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag, 1989 [1983]) 102-120, 111.

⁶ Blom, ‘In de ban van goed of fout?’, 105.

⁷ A. E. Cohen, ‘Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog’, in: J. C. H. Blom, e. a., *A. E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam, 2005 [1952]) 77-110.

oorlogsjaren, die niet langer een alomvattend perspectief voor een algemeen publiek schetsen, maar zich veelal richten op deelonderwerpen en lokaal onderzoek. Zij kiezen voor gedegen empirische studies, geschreven in een onpersoonlijke stijl voor een klein gespecialiseerd publiek.⁸ Daarnaast is de geschiedenis van bezetting en vervolging onderwerp geworden van een reeks studies, gericht op een groter publiek, vaak met een lokale optiek en een sterke persoonlijke inslag, waarin de grens tussen beschrijving en herdenking vervaagt.

De geschiedschrijving van de Jodenvervolging is derhalve in perspectief, methodiek en functie ingrijpend veranderd. Ook die veranderingen zelf, niet alleen in de historiografie, maar meer in het algemeen in de wijze waarop dit deel van het verleden herdacht wordt, zijn de laatste jaren onderwerp van onderzoek geworden. De vraag is wat de bestudering van de Jodenvervolging in de afgelopen jaren heeft opgeleverd. In dit stuk zal ik op die vraag een antwoord proberen te geven. Daarbij volg ik een indeling in vier thema's, die de laatste jaren veel gehanteerd is in de analyse van vervolging en vernietiging: die tussen daders, omstanders, slachtoffers, en ten vierde de herinneringen die deze verschillende groepen van deze geschiedenis hebben overgedragen. Zonder mij te verliezen in ingewikkelde discussies over wetenschappelijke vooruitgang, hoop ik zo in de conclusie tot een oordeel over de opbrengst van de recente geschiedschrijving van de Jodenvervolging te komen. Is er een alternatief tot stand gebracht voor de monumentale geschiedschrijving van Herzberg, Presser en De Jong, of ligt de waarde van de recente historiografie op andere terreinen?⁹

Paradoxen

Voor ik aan de beantwoording van die vragen toekom, wil ik enige voorafgaande overwegingen presenteren. De recente geschiedschrijving van de Jodenvervolging in Nederland wordt sinds de jaren tachtig beheerst door een aantal opvallende paradoxen. Uitgangspunt van vrijwel alle recente studies is de 'Nederlandse paradox'. De term werd in 1996 geïntroduceerd door de sociale wetenschappers Wout Ultee en Henk Flap, maar verwijst naar een verschijnsel dat door Hans Blom al in 1987 werd geanalyseerd: het van oudsher tolerante klimaat, waarin antisemitisme niet erg kon gedijen, creëerde niettemin een maatschappelijk context waarin een naar verhouding hoog percentage Nederlandse Joden omkwam als gevolg van de vervolging tijdens

⁸ Deze verschuiving werd in 1987 geconstateerd door P. Romijn, 'Herbeleving en interpretatie. Recente literatuur over Nederland en de Tweede Wereldoorlog', *BMGN*, CII (1987) ii, 211-228; zie ook G. Meershoek, 'Driedeling als dwangbuis. Over het onderzoek naar de vervolging van de Joden in Nederland', in: E. Gans, e. a., ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (S. l., 2003) 144-161, 144.

⁹ Nog het meest in aanmerking als recent alternatief voor Herzberg, Presser en De Jong komt het werk van B. Moore, *Victims and Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands, 1940-1945* (Oxford, 1997; Nederlandse vertaling: *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van Joden in Nederland* (Amsterdam, 1998)). De genuanceerde benadering van Moore maakt het boek evenwel ongeschikt als monumentaal werk.

de Duitse bezetting.¹⁰ De Nederlandse casus vormt het spiegelbeeld van de door de Belgische historicus Maxime Steinberg beschreven Belgische en Franse paradox.¹¹ In Frankrijk bestond een krachtige antisemitische traditie en werden Joden ook door het inheemse Vichy-bewind vervolgd. In België vormden Joden een geïsoleerde minderheid en bestond de Joodse gemeenschap voor het overgrote deel uit mensen zonder de Belgische nationaliteit en dus zonder de bescherming die de Belgische staat aan eigen ingezetenen bood. In Nederland zou het antisemitisme van oudsher mild zijn geweest en vormden de Joden sinds de zeventiende eeuw een weliswaar aparte, maar niettemin getolereerde en in sommige opzichten zelfs gewaardeerde minderheid. Toch werd in Nederland volgens de meest betrouwbare berekening 70,4 procent van de Joodse inwoners gedood, terwijl dit percentage in België rond de 45 procent ligt en in Frankrijk niet hoger is dan 25 procent.¹²

Ter verklaring van deze uiteenlopende overlevingskansen was internationaal vergelijkend onderzoek nodig. Nederlandse historici hadden nooit zo'n vergelijkende studie gedaan, terwijl buitenlandse onderzoekers slechts korte opmerkingen aan Nederland hadden gewijd.¹³ Het enige onderzoek op dit terrein was van Helen Fein, die in *Accounting for Genocide* een sociaal-wetenschappelijk raamwerk ontwikkelde dat de uiteenlopende percentages van Joodse slachtoffers moest verklaren. Belangrijke variabelen waren volgens haar de mate van integratie van Joden voor de oorlog, het bestaan van een antisemitische beweging, de medewerking van de overheid in bezette landen, de mate van protest door andere openbare instellingen, de tijd tussen eerste tekenen van de vervolging en daadwerkelijke uitvoering, en Joodse medewerking aan deportaties.¹⁴ Volgens Fein waren Nederlandse Joden sterk geïntegreerd, was er hier weinig antisemitisme, relatief veel openbaar protest en een tamelijk lange waarschuwingstijd. Fein gaf geen verklaring voor het feit dat toch een opmerkelijk groot aantal Nederlandse Joden vermoord werd.

¹⁰ W. Ultee, H. Flap, 'De Nederlandse paradox. Waarom overleefden zoveel Nederlandse Joden de Tweede Wereldoorlog niet?', in: H. Ganzenboom, S. Lindenberg, ed., *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler* (Amsterdam, 1996) 185-197, 188; J. C. H. Blom, 'De vervolging van de Joden in internationaal vergelijkend perspectief', in: Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, 134-150.

¹¹ M. Steinberg, 'Le paradoxe xénophobe dans la solution finale en Belgique occupée', in: E. Dejonghe, ed., *L'Occupation en France et en Belgique 1940-1944 II. Revue du Nord No.2 spécial hors-séries* (1988) 653-664; M. Steinberg, 'Le paradoxe français dans la Solution Finale à l'Ouest', *Annales. Économies, société, civilisations*, XLVIII (1993) 583-594.

¹² M. Croes, P. Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam, 2004) 42.

¹³ D. Michman, 'The Place of the Holocaust of Dutch Jewry in a Wider Historical Fabric. Approaches of Non-Dutch Historians', in: Ch. Brasz, Y. Kaplan, ed., *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others. Proceedings of the Eight International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands* (Leiden [etc.], 2001) 373-391.

¹⁴ H. Fein, *Accounting for Genocide. National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York, 1979) hoofdstuk 3.

Blom concludeerde op basis van een literatuurstudie dat de verklaring moest worden gezocht in het relatief omvangrijke, goed georganiseerde en sterk gemotiveerde Duitse vervolgingsapparaat; de aanvankelijk vrijwillige en efficiënte medewerking van de Nederlandse bevolking en bureaucratie aan de segregatie van de Joodse bevolking; en de hoge graad van assimilatie van de Nederlandse Joden, waardoor zij aanvankelijk op dezelfde coöperatieve wijze reageerden als de rest van de Nederlandse bevolking. Bovendien wees Blom er op dat tussen maart en juli 1943 alle transporten uit West-Europa naar Auschwitz stil kwamen te liggen, terwijl in die periode wel negentien treinen vanuit Nederland naar Sobibor gingen. Een verklaring voor het feit dat alleen Nederlandse Joden naar Sobibor werden gedeporteerd had Blom niet, maar het gegeven op zich verklaarde voor een belangrijk deel het verschil in percentages tussen Nederland enerzijds, België en Frankrijk anderzijds. Daarmee bracht hij de zeer geladen discussie over het hoge percentage slachtoffers uit Nederland terug tot een vraagstuk van Duitse logistiek.¹⁵

Sinds Bloms artikel uit 1987 is door anderen gedetailleerd onderzoek gedaan naar de Nederlandse paradox. Relatief weinig aandacht is daarbij besteed aan de eerste hoorn van het dilemma, de veronderstelling dat het Nederlandse antisemitisme een mild karakter had. In een aantal bijdragen heeft Jozeph Michman die veronderstelling gekenschetst als 'ideologische geschiedschrijving', waarvan hij met name Ivo Schöffler, Hans Blom en Renate Fuks-Mansfeld beschuldigde. Zij zouden voorbij zijn gegaan aan de discriminatie en uitsluiting die de geschiedenis van Joden in Nederland kenmerkten.¹⁶ Hoewel er geen sprake was van georganiseerd of door de staat gesteund antisemitisch beleid, zijn er wel tekenen die wijzen op een toenemende verwijdering tussen Joden en niet-Joden in het vooroorlogse Nederland.¹⁷ Een deel van de paradox verdwijnt, maar niet helemaal, aangezien het antisemitisme in vergelijking met Frankrijk wel degelijk minder virulent was.

Ook de andere kant van de Nederlandse paradox, de opmerkelijk hoge deportatiecijfers, is ter discussie gesteld, vaak op basis van een nauwgezette vergelijking van specifieke omstandigheden op lokaal niveau. Daaruit blijkt dat in sommige gemeenten de deportatiecijfers veel lager liggen dan het landelijk gemiddelde, dat grotendeels wordt bepaald door de numerieke dominantie van

¹⁵ Blom, 'De vervolging van de Joden in internationaal vergelijkend perspectief', 140.

¹⁶ Zie I. Schöffler, 'The Jews in the Netherlands. The Position of a Minority through Three Centuries', *Studia Rosenthaliana*, XV (1981) 85-100; H. Blom, R. Fuks-Mansfeld, I. Schöffler, ed., *De geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam, 1995); J. Michman, 'Ideological Historiography', in: Brasz, Kaplan, *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, 205-214; zie ook J. Michman, *Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian Building* (Amsterdam, 1995).

¹⁷ D. Michman, 'Changing Attitudes of the Dutch to the Jews on the Eve of the Holocaust', in: J. Michman, ed., *Studies on the History of Dutch Jewry* (Jeruzalem, 1981) 247-262; D. Michman, *Ha-pelitim ha-yehudiyim mi-Germanyah be-Holand ba-šanim 1933-1940 (The Jewish Refugees from Germany in the Netherlands 1933-1940)* (Jeruzalem, 1978); zie ook I. de Haan, 'The Netherlands and the Novemberpogrom', *Jahrbuch für Antisemitismusforschung*, VIII (1999) 155-176.

Amsterdam.¹⁸ In dit verband is ook de vergelijking met België interessant. Lieven Saerens heeft in zijn omvangrijke en zeer grondige dissertatie bijvoorbeeld laten zien dat in Brussel, Luik en Charleroi ongeveer veertig procent van de Joden werd gedeporteerd – conform het landelijk gemiddelde voor België – maar dat uit Antwerpen als gevolg van fel optreden van de Duitsers en een volgzame houding van het stadsbestuur ongeveer 65 procent werd weggevoerd. Deze ‘spécificité anversoise’, zoals Maxime Steinberg deze situatie al had genoemd, komt overeen met het algemene beeld in Nederland.¹⁹

Ondanks deze kanttekeningen, heeft de suggestie dat het Nederlandse overlevingspercentage zo negatief afsteekt bij dat van andere West-Europese landen school gemaakt en sterk bijgedragen aan de zelfkritische houding die er sinds de publicatie van Pressers *Ondergang* in Nederland is ontstaan. De karikatuur van het tolerante Nederland dat zich als één man solidair verklaarde met de Joodse landgenoten lijkt sinds de jaren tachtig te hebben plaatsgemaakt voor het omgekeerde beeld van ‘Nederland deportatieland’.²⁰ Dat heeft er ook toe geleid dat de geschiedenis van de Jodenvervolging niet langer wordt gepresenteerd als bij uitstek *Duitse* barbarij. Terwijl in de jaren vijftig in de wetenschappelijke historiografie, en overigens ook in de populaire geschiedschrijving en de handboeken in het middelbaar onderwijs de Jodenvervolging werd gebruikt om de verderfelijkheid van het nationaal-socialisme of breder, een door Pruisisch militarisme bevuilde Duits nationaal bewustzijn te hekelen,

¹⁸ P. Griffioen, P. en R. Zeller, ‘Jodenvervolging in Nederland en België tijdens de Tweede Wereldoorlog: een vergelijkende analyse’, in: G. Aalders, e. a., *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Achtste jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen, 1997) 10–63.

¹⁹ Het onderzoek naar de Jodenvervolging in België laat ik hier verder buiten beschouwing. Een opvallend gegeven is dat dit onderzoek pas laat goed op gang is gekomen. In de inleiding tot een recente bundeling van Belgisch onderzoek wijst Dan Michman op vier factoren die deze late start kunnen verklaren: de oorlogsperiode bleef langer dan elders omstreken in de Belgische samenleving; de veelal orthodoxe Belgische Joden hadden weinig interesse in geschiedschrijving; onderzoek naar het linguïstisch veelvormige Belgische Jodendom vergt grote taalkundige vaardigheden; en de Joodse gemeenschap was met net zeventigduizend mensen vrij klein. D. Michman, ‘Research on the Holocaust in Belgium and in General. History and Context’, in: D. Michman, *Belgium and the Holocaust. Jews, Belgians, Germans* (Jeruzalem, 1998) 3–38, 22–25. Naast het werk van Saerens zijn de laatste jaren nog andere interessante studies verschenen. Zie bijvoorbeeld J. Verstraete, *De Jodenverordeningen en de Antwerpse balie* (Gent, 2001); naar aanleiding van een Senaatsbesluit in 2002, in het kader van het onderzoek naar tegoeden van Joodse vervolgingsslachtoffers, is een onderzoekscommissie aan het werk gegaan die onlangs zijn uitgebreide eindrapport heeft gepubliceerd: zie R. Van Doorslaer, E. Debruyne, F. Seberechts, N. Wouters, *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, Antwerpen, 2007); zie ook G. Verbeek, ‘The Persecution of Jews in the Low Countries. Belgian Historiography and Public Memory in Comparative Perspective’, in: B. Kosmala, F. Tych, ed., *Facing the Nazi Genocide. Non-Jews and Jews in Europe* (Berlijn, 2004) 73–86.

²⁰ M. Arian, ‘Nederland deportatieland’, *De Groene Amsterdammer*, 2 december 1992; zie bijvoorbeeld ook S. Kuper, *Ajax, the Dutch, the War. Football in Europe during the Second World War* (Londen, 2003).

overheerst nu het neerlandocentrische perspectief.²¹

Op dit punt is derhalve een tweede paradox ontstaan: er lijkt een consensus te zijn ontstaan over de gedachte dat Nederlanders een collectieve schuld hebben aan de vernietiging van hun Joodse landgenoten, maar deze toch pijnlijke constatering is immuun voor historische onderzoek. Er bestaat een sterke discrepantie tussen het wetenschappelijk onderzoek en de publieke perceptie van de Jodenvervolging.²² Binnen de wetenschappelijke geschiedschrijving heeft een ‘normalisering’ plaatsgevonden, die vergelijkbaar is met de ontwikkeling van de geschiedwetenschap in omliggende landen, evenwel zonder de heftige publieke discussies die zij elders heeft opgeleverd. In Duitsland was de ‘normalisering van het verleden’ aanleiding tot de *Historikerstreit*. Daar riep de poging om een geschiedenis zonder ‘volkspädagogische’ doelstellingen te schrijven verzet op van diegenen die meenden dat de Bondsrepubliek gefundeerd was op het idee dat de Duitse geschiedenis niet als *business as usual* kon worden beschreven. De radicale voorstanders van een normalisering, Ernst Nolte en Andreas Hillgruber, werden beschuldigd van bagatellisering van de Jodenvervolging, door haar voor te stellen als respectievelijk een antwoord op communistische agressie en spiegelbeeld van het lijden van de Oostfrontstrijder. Maar ook de gematigde voorstanders van een normalisering, zoals Martin Broszat, kwamen onder vuur te liggen. De laatste pleitte voor een ‘historisering van het nationaal-socialisme’ door middel van een ‘rationele historiografie’. Dat zou onder andere kunnen inhouden dat de Jodenvervolging gezien wordt als één van de uitkomsten van een historische ontwikkeling, naast vele andere ontwikkelingen die door een veel groter deel van de bevolking op dat moment belangrijk werden geacht. Bovendien wekte Broszat de suggestie dat de ‘anti-antisemitische’ ideologie van de Bondsrepubliek, waardoor de herdenking van de Jodenvervolging tot toetssteen van de staat was gemaakt, een rationele bestudering van de geschiedenis in de weg kon staan. Daartegenover stelde Saul Friedlander dat Broszats standpunt kon leiden tot ‘het opheffen van een onderscheid tussen een genuanceerdere interpretatie van het nazi-verleden en in toenemende mate apologetische

²¹ Een uitzondering daarop vormt de Nederlands-Duitse bundel *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit*. In de inleiding van de redacteurs en in de bijdrage van de voormalige directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien in Munster, Horst Lademacher, wordt nog het contrast tussen Nederlands slachtofferschap en Duits daderschap centraal gesteld. Die benadering was ingegeven door de Clingendael-studie uit 1993 waaruit een opmerkelijk negatief beeld van Duitsers onder Nederlandse jongeren naar voren kwam. N. Fasse, J. Houwink ten Cate, H. Lademacher, ed., *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus Niederländischer und Deutscher Sicht* (Munster, 2000); zie L. B. Janse, *Bekend en onbemind. Het beeld van Duitsland en Duitsers onder jongeren van vijftien tot negentien jaar* (Den Haag, 1993).

²² Overigens is de negatieve opvatting niet uitsluitend terug te vinden bij het algemene publiek. Zie bijvoorbeeld F. Bovenkerk, ‘The Other Side of the Anne Frank Story. The Dutch Role in the Persecution of the Jews in World War Two’, *Crime, Law and Social Change*, XXXIV (2000) 237-258; D. L. Wolf, *Beyond Anne Frank. Hidden Children and Postwar Families in Holland* (Berkeley, Los Angeles, 2007) hoofdstuk 2, 3 en 9.

lezingen van de geschiedenis.²³

In Nederland schaarde Blom zich nadrukkelijk achter Broszats poging het historiografische perspectief op het nationaal-socialisme en daarmee ook op de Jodenvervolgung te verschuiven. Hij gaf zo alle aanleiding tot een diepgaand historiografisch debat. Maar net zo min als de monumentale geschiedschrijving van Herzberg, Presser en De Jong serieuze tegenspraak opriep, zo werd ook Bloms verschuiving van het historiografische perspectief nauwelijks onderwerp van discussie.²⁴ Pas in 2001, toen Chris van der Heijden in *Grijs Verleden* een 'genormaliseerde' versie van de geschiedenis van bezetting en vervolgung presenteerde, ontstond enig debat over de merites van deze benadering.²⁵ Maar ook die discussie had geen merkbare repercussies op het negatieve beeld van de Nederlandse natie ten opzichte van de Jodenvervolgung.

In de wetenschappelijke studie van de Jodenvervolgung doet zich de laatste vijftien jaar ten slotte nog een laatste paradox voor: internationalisering zonder interactie. De aanvankelijke voorsprong op het buitenland sloeg mede om in een achterstand, omdat de interactie met het internationale academische debat vrijwel volledig uitbleef. Afgezien van enkele Engelstalige publicaties van De Jong en de Engelse vertaling van Pressers *Ondergang* uit 1968, ontbraken er publicaties die voor niet-Nederlandstaligen toegankelijk waren.²⁶ Maar ook omgekeerd: verwijzingen naar buitenlandse literatuur, waarin sinds de jaren zeventig wel theoretische noties besproken worden, zoekt men in de Nederlandse literatuur uit deze periode tevergeefs.²⁷ Dat is wel veranderd met de jongste generatie van onderzoekers. Zij richt zich weliswaar op thematisch en geografisch beperktere onderwerpen, maar plaatst haar bevindingen tegelijk steeds vaker in een internationaal historiografisch perspectief. Ook zijn er

²³ S. Friedlander, *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe* (Bloomington, Indianapolis, 1993) 99.

²⁴ Behalve van twee artikelen van B. de Graaff en G. Zondergeld, respectievelijk in *De Gids* en in *Kleio*, werd Blom doelwit van Adriaan Venema, wiens ongeleide projectiel *Blommeldingen* eerder bedoeld was om de persoon dan het werk van Blom te raken. Daarnaast publiceerde H. von der Dunk in 1990 een historiografische beschouwing over de Jodenvervolgung, waarin hij echter voorbijgaat aan de Nederlandse historiografie. H. W. von der Dunk, *Vorbij de verboden drempel. De Shoah in het geschiedbeeld* (Amsterdam, 1990).

²⁵ B. Moore, 'Goed en fout' or 'grijs verleden'? Competing perspectives on the history of the Netherlands under German Occupation 1940-1945', *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies*, XXVII (Winter 2003) ii, 155-168.

²⁶ L. de Jong, 'Jews and Non-Jews in Nazi-Occupied Holland', in: M. Beloff, ed., *On the Track of Tyranny* (Londen, 1960) 139-155; L. de Jong, *The Netherlands and Nazi Germany* (Cambridge MA, 1990); J. Presser, *Ashes in the Wind. The Destruction of Dutch Jewry* (Detroit, 1968).

²⁷ Zie hierover M. Marrus, *The Holocaust in History* (Hannover, Londen, 1987); M. Marrus, 'The History of the Holocaust. A Survey of Recent Literature', *Journal of Modern History*, LIX (1987) 114-160; T. Mason, 'Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism', in: G. Hirschfeld, L. Kettenacker, ed., *Der 'Führerstaat'. Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* (Stuttgart, 1981) 23-40.

allerlei internationale initiatieven ontplooid, onder andere door het NIOD in samenwerking met de Freie Universität in Berlijn. Daarnaast zijn er publicaties voortgekomen uit de samenwerking met de voormalige directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien in Münster, Horst Lademacher. Verder is in 2004 een Centrum voor Holocaust- en Genocidestudies opgericht in Amsterdam, waarvan de voormalige directeur Johannes Houwink ten Cate een uitgesproken internationale koers vaart.²⁸ Ook is er een belangrijk Nederlands aandeel in een project van de European Science Foundation, opgezet door het NIOD samen met het Institut für Antisemitismusforschung van de toonaangevende Duitse historicus Wolfgang Benz, dat nu zijn eerste vruchten begint af te werpen.²⁹ En vanuit Yad Vashem in Jeruzalem zet de Israelisch-Nederlandse hoogleraar Dan Michman zich al geruime tijd in om Nederlandse en Belgische historici bij het internationale debat te betrekken.³⁰

Maar deze internationale activiteit heeft er nog niet toe geleid dat de Nederlandse casus in de internationale historiografie van de vervolging veel aandacht krijgt. Voor een deel is dat te verklaren uit de onbekendheid van buitenlandse onderzoekers met de taal, waardoor Nederlandstalige bronnen en literatuur moeilijk toegankelijk zijn.³¹ Ook de algemener geconstateerde afkeer van heftige polemiek onder Nederlandse historici kan aan het ontbreken van een Nederlands stemgeluid in de internationale historiografie debet zijn.³² Bob Moore, auteur van de enige recente Engelstalige, samenvattende monografie over de Jodenvervolging in Nederland, wijst ter verklaring ook op de dominantie van Anne Frank in de internationale beeldvorming van de Jodenvervolging in Nederland. Het universele perspectief waarbinnen haar verhaal altijd is geplaatst zou het zicht hebben belemmerd op de specificiteit van de Nederlandse geschiedenis van de vervolging.³³

Ondanks de haperende internationalisering is het Nederlandse onderzoek naar de Jodenvervolging wel beïnvloed door de internationale historiografie. Een van de belangrijkste analytische instrumenten die in Nederland ingang

²⁸ W. Benz, J. Houwink ten Cate, G. Otto, ed., *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung in besetzten Europa* (Berlijn, 1998); W. Benz, J. Wetzel, ed., *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS Zeit. Regionalstudien 3 Dänemark, Niederlande, Spanien, Portugal, Ungarn, Albanien, Weissrusland* (Berlijn, 1999); J. Th. M. Houwink ten Cate, G. Otto, ed., *Das organisierte Chaos. Aemterdarwinismus und Gesinnungsethik. Determinanten nationalsozialistischer Besatzungsherrschaft* (Berlijn, 1999); N. Fasse, J. Houwink ten Cate, H. Lademacher, ed., *Nationalsozialistische Herrschaft und Besatzungszeit. Historische Erfahrung und Verarbeitung aus Niederländischer und Deutscher Sicht* (Munster, 2000); J. Th. M. Houwink ten Cate, A. Kenkman, ed., *Deutsche und Holländische Polizei in den besetzten niederländischen Gebieten. Dokumentation einer Arbeitstagung* (Munster, 2002).

²⁹ R. Gildea, O. Wiewiorka, A. Warring, ed., *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe* (Oxford, New York, 2006).

³⁰ Michman, 'Research on the Holocaust in Belgium and in General. History and Context'.

³¹ Michman, 'The Place of the Holocaust of Dutch Jewry in a Wider Historical Fabric', 390-391.

³² C. Lorenz, 'De Westforschung – een geval apart?', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, CXVIII (2005) ii, 252-270.

³³ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 12. Zie noot 8.

hebben gevonden, is het door Raul Hilberg geïntroduceerde onderscheid tussen daders, slachtoffers en omstanders.³⁴ In deze driedeling is iedere groep een ‘actor’, die beschikt over eigen handelingsmogelijkheden, ook al zijn die van radicaal verschillende reikwijdte. Zonder de primaire verantwoordelijkheid van de daders voor hun handelingen weg te nemen, biedt de driedeling de mogelijkheid om de vervolgte Joden niet uitsluitend als passieve slachtoffers te beschouwen, maar ook als mensen die zich actief hebben verzet tegen hun lot – en daardoor soms ongewild hun ondergang hebben bespoedigd. Ook de omstanders, die in veel van het eerdere onderzoek slechts een passieve rol speelden, krijgen in deze driedeling een eigen en vaak zeer actieve rol. Dat maakt het soms moeilijk te onderscheiden tussen omstanders en daders, en voor zover het om verzet gaat, tussen omstanders en slachtoffer. Voor Guus Meershoek is dit een reden om de driedeling als ‘dwangbuis’ te problematiseren. De grenzen tussen de drie groepen zijn volgens hem onhelder en te statisch: in de loop van de vervolgingsgeschiedenis veranderden omstanders in daders of slachtoffers, en waren slachtoffers tegelijk omstanders en soms ook daders. Deze kritiek hoeft niet tot een definitieve verwerping van de driedeling te leiden. Als men rekening houdt met de vaagheid en veranderlijkheid van de grenzen tussen daders, slachtoffers en omstanders, is de driedeling nog steeds hanteerbaar. Zij vormt het kader voor deze bespreking van de recente historiografie van de Jodenvervolging in Nederland.

Daders

Het internationale debat over de daders van de Jodenvervolging is lange tijd beheerst geweest door het onderscheid tussen intentionalisten en structuralisten. Intentionalisten benadrukten de antisemitische intenties en genocidale doelstellingen van Hitler en zijn volgelingen. Structuralisten wezen op de samenloop van sociale, economische, politieke en institutionele processen, die misschien niet ongewild maar wel ongepland leidden tot volkerenmoord.³⁵ Zoals Jos Scheren en Friso Roest het formuleerden naar aanleiding van hun onderzoek naar de medewerking van de Amsterdamse gemeente in 1941 aan het letterlijk in kaart brengen van de Joden in Amsterdam – gepresenteerd in de documentaire *Elke stip = 10 Joden*:

Je komt gewoon beslissingen uit je eigen leven tegen; lullige dingetjes ... Dat is het prettige van dit soort onderzoek: alle praat over goed of fout verdwijnt. Je kijkt gewoon naar mensen die aan het werk zijn.³⁶

³⁴ R. Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933-1945* (New York, 1992).

³⁵ L. Dawidowicz, *The War against the Jews 1933-1945* (Londen, 1977) is een van de belangrijkste voorbeelden van een intentionalistische benadering; K. A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz. Nazi policy towards German Jews, 1933-1939* (Urbana [etc.], 1970) is een belangrijk voorbeeld van structuralisme; de eerste historiografische analyse van dit onderscheid is T. Mason, ‘Intention and Explanation. A Current Controversy about the Interpretation of National Socialism’, in: G. Hirschfeld, L. Kettenacker, ed., *Der ‘Führerstaat’. Mythos und Realität. Studien zur Struktur und Politik des Dritten Reiches* (Stuttgart, 1981) 23-40.

Beide benaderingen, die in de jaren zeventig uitkristalliseerden, hebben in de jaren negentig soms zeer radicale navolgers gekregen. Zo kreeg de intentionalistische stelling een nadere uitwerking in de studie van Daniel Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, waarin de vervolging wordt verklaard uit een genocidale variant van het antisemitisme, die doorgedrongen was in alle geledingen van de Duitse bevolking en bijdroeg aan een vastberaden wil alle Joden te doden. Een radicale structuralistische benadering is bijvoorbeeld de studie van Edwin Black naar de rol van IBM in de Jodenvervolging, die de effectiviteit van de vervolging en daarmee van het hoge aantal slachtoffers verklaart uit de bijdrage die IBM in de vorm van een ponskaartensysteem had geleverd aan de registratie en administratie van de Joden in Europa – kortom: ‘no IBM, no Holocaust.’³⁷

De discussie tussen intentionalisten en structuralisten heeft in de jaren negentig zijn scherpe kantjes verloren. Zo heeft Ian Kershaw, bekend van de these dat beleid in het Derde Rijk tot stand kwam doordat strijdende delen van de totalitaire staat invloed en legitimatie zochten door ‘working towards the Führer’, in zijn biografie van Hitler ook aandacht voor de ideologische component van zijn leiderschap.³⁸ Een ander voorbeeld is het werk van Götz Aly, die de Jodenvervolging enerzijds ziet als effect van de kolonisatie van Oost-Europa en als daad ingegeven uit het streven de kosten van de oorlog en van de zorg voor het thuisfront af te wentelen op de bezette gebieden en dan met name op de Joodse bevolking. Behalve op deze structurele factoren heeft Aly evenwel de nadruk gelegd op de ideologische invloeden, die hij heeft herleid tot de intellectuele en wetenschappelijke ‘Vordenker der Vernichtung.’³⁹ Ook aan intentionalistische kant zijn er pleidooien voor gematigdheid. Zo nam Saul Friedlander een wat hij noemde gematigd intentionalisme als uitgangspunt voor zijn studie *Nazi Germany and the Jews*, waarin hij de nadruk legt op de snel groeiende aanhang voor een ‘redemptive antisemitism’ in nazi-Duitsland in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog.⁴⁰

³⁶ Geciteerd in C. Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum, 1995) 246.

³⁷ E. Black, *IBM en de Holocaust. Het strategisch verbond tussen nazi-Duitsland en de machtigste onderneming van Amerika* (Utrecht, Antwerpen, 2001).

³⁸ I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship* (Londen, 1995); idem, *Hitler 1889-1936. Hubris* (Londen, 1998); idem, *Hitler 1937-1945. Nemesis* (Londen, 2000).

³⁹ G. Aly, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung. Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Frankfurt am Main, 1991); G. Aly, *Endlösung. Völkerverschiebung und den Mord an der europäischen Juden* (Frankfurt am Main, 1995); G. Aly, *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus* (Frankfurt am Main, 2005).

⁴⁰ S. Friedlander, *The Years of Persecution, 1933-1939. Nazi Germany and the Jews. Volume I* (New York, 1997); S. Friedlander, ‘The Extermination of the European Jews in Historiography. Fifty Years Later’, in: O. Bartov, ed., *The Holocaust. Origins, Implementation, Aftermath* (Londen, New York, 2000) 79-91; in zijn onlangs voltooid tweede deel van *Nazi Germany and the Jews* legt Friedlander wel weer sterke nadruk op de doelbewuste antisemitische propaganda, die de bevolking binnen en buiten de grenzen van het Reich aanzette tot

De internationale discussie cirkelt de laatste jaren rond een van de meest heikele vragen, namelijk die naar de datering en lokalisering van de besluitvorming tot de vernietiging van het Europese Jodendom. Terwijl het ontbreken van een expliciet *Führerbefehl* voor negationisten aanleiding is geweest de omvang of zelfs het gehele bestaan van de Jodenvervolging in twijfel te trekken, heeft de vraag naar de besluitvorming rond de *Endlösung* bij integere historici geleid tot een radicale herziening van eerder ingenomen posities. De tegenstelling tussen intentionalisten en structuralisten lijkt te zijn vervangen door die tussen decisionisten, die er van overtuigd zijn dat er op een bepaald moment daadwerkelijk een besluit tot vernietiging is genomen, en incrementalist, die de genocide zien als de uitkomst van een geleidelijk proces van besluitvorming. De discussie spitst zich toe op de omstandigheden die in de loop van 1941 in Oost-Europa ontstonden als gevolg van de bevolkingspolitieke doelstellingen van het naziregime en de barbarisering van de oorlogvoering aan het oostelijk front.⁴¹

Aan de Nederlandse historiografie gaat deze discussie grotendeels voorbij – in beide richtingen. Om te beginnen ontbreken in West-Europa de omstandigheden die de Jodenvervolging in Oost-Europa moeten verklaren. Dat betekent dat voor de West-Europese Jodenvervolging – en daarmee dus voor het proces als geheel – andere verklaringen, zoals de antisemitische intenties van de nazi's, nog steeds onontbeerlijk zijn. Een nadere bestudering van de planning van de Jodenvervolging in West-Europa zou daarop antwoord moeten geven.⁴² Maar de Nederlandse historici hebben op dat punt nog het nodige te doen, aangezien de studie van de besluitvorming en uitvoering van de vervolging pas de laatste jaren goed op gang is gekomen.⁴³ Daarbij zijn historici van de Jodenvervolging pas de laatste jaren ook gebruik gaan maken van een sociaal-wetenschappelijk en bestuurskundig instrumentarium, dat een systematische analyse van bestuurlijke processen mogelijk maakt.⁴⁴

Uit dit onderzoek komt een ander beeld naar voren dan in de wat oudere historiografie werd gehanteerd. In het werk van Herzberg, Presser en De Jong werd er over het algemeen van uitgegaan dat het Duitse vervolgingsapparaat doelgericht en effectief werkte. De verschillende onderdelen zouden in sterke

genocide. Zie *The Years of Extermination 1939-1945. Nazi Germany and the Jews*, II (New York, 2007).

⁴¹ C. R. Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers, Germans Killers* (Cambridge, 2000); idem, *The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942* (Jeruzalem, 2004); zie ook de verzamelde opstellen in O. Bartov, ed., *The Holocaust*.

⁴² Friedlander, 'The Extermination of the European Jews in Historiography. Fifty Years Later', 88; Michman, 'The Place of the Holocaust of Dutch Jewry in a Wider Historical Fabric', 391.

⁴³ A. van Liempt, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar Joden, 1943* (Amsterdam, 2002) 7; S. Faber, G. Donker, *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en de 'lichte gevallen'* (Haarlem, 2000).

⁴⁴ Zie W. Seibel, 'The Strength of Perpetrators. The Holocaust in Western Europe, 1940-1944', *Governance. An International Journal of Policy, Administration and Institutions*, XV (2002) ii, 211-240; C. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam, 2005).

onderlinge samenhang hebben opgetreden, en van hoog tot laag eensgezind en ‘met voorbedachten rade’ de vervolging en vernietiging van de Joden in Nederland in gang hebben gezet. Een recent voorbeeld van deze benadering is het vlak voor zijn overlijden voltooide proefschrift van Coen Stuhldreher over de positie van gemengd gehuwde Joden. Hun positie beschrijft hij vrijwel uitsluitend in termen van opeenvolgende besluiten van de Duitse bezettingsmacht om deze groep vooralsnog van deportatie vrij te stellen, maar hun ‘gevaar’ te neutraliseren door een aantal van hen tot sterilisatie te dwingen – waarschijnlijk gaat het om ruim 2500 mannen en vrouwen die dit is overkomen.⁴⁵ Ook in de internationale historiografie is dit doelgerichte beeld bevestigd. Zo was volgens Raul Hilberg een van de ‘catastrophic factors ... the efficiency of the German administration in the Netherlands’, die nog vergroot werd doordat hoge posities werden bezet door Oostenrijkers, met een ‘Habsburg training [which] had endowed them with special abilities in their treatment of subject peoples.’⁴⁶

In het recente onderzoek wordt, conform de structuralistische visie dat het nazibewind bestond uit elkaar bestrijdende onderdelen, een grotere nadruk gelegd op het gefragmenteerde karakter van het Duitse bestuur in Nederland.⁴⁷ De meest radicale variant van deze opvatting is verwoord door Friso Roest en Jos Scheren, die in hun onderzoek naar de situatie in Amsterdam in de eerste twee jaar van de bezetting uitgaan van de gedachte dat er een ‘stadsoorlog’ gaande was tussen uiteenlopende groeperingen, die geen van allen doelgericht hun plannen konden doorzetten.⁴⁸ Ook als er wel zo’n doel was – en gezien alle studies naar de ideologische motivatie van de nazi’s lijkt daar niet aan getwijfeld te hoeven worden – is nog niet gezegd dat dit doelgericht werd uitgevoerd. Zo wierp ook Bob Moore in zijn overzichtswerk uit 1997 de vraag op ‘of de bezetters die belast waren met de *Judenfrage* in Nederland, wel altijd op de hoogte waren van wat hun bazen in Berlijn voor ogen stond.’⁴⁹ In het verlengde hiervan heeft Marnix Croes betoogd dat er grote speelruimte was voor de zes Aussenstellen, die vanaf september 1940 op lokaal niveau het beleid vormgaven van de centrale Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst (SD).⁵⁰ De discussie over doelgerichtheid heeft zich ook gericht op de

⁴⁵ C. Stuhldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2007).

⁴⁶ R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York, Londen, 1985 [1961]) 570.

⁴⁷ H. Flap, K. Geurts, W. Ultee, ‘De Jodenvervolging in lokaal perspectief’, in: H. Flap, W. Arts, ed., *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam, 1997) 31-54, 49; M. Croes, ‘Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland. Straf georganiseerd of gedecentraliseerd apparaat?’, *ibidem*, 139-156, 139; Meershoek, ‘Driedeling als dwangbuis’, 156.

⁴⁸ F. Roest, J. Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam, 1998); het ontbreken van doelgerichtheid is ook de centrale gedachte in J. Scheren, ‘Aryanization, Market Vendors, and Peddlers in Amsterdam’, *Holocaust and Genocide Studies*, XIV (2000) iii, 415-429.

⁴⁹ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 16.

⁵⁰ Croes, Tammes, ‘Gif laten wij niet voortbestaan’, hoofdstuk 3; G. Meershoek, ‘Machtentfaltung und Scheitern. Sicherheitspolizei und SD in der Niederlanden’, in: G. Paul, K.-M.

werkzaamheden van Hans Georg Calmeyer. Calmeyer maakte op verzoek als ‘Rassereferent’ de officiële registratie van mensen als Jood ongedaan, op grond van het feit dat zij ten onrechte als Jood waren aangemerkt. Waar Calmeyer volgens Stuhldreher een ‘legalistische Duitse ambtenaar’ was, benadrukten anderen, De Jong en Herzberg voorop, maar in recente Duitse studies ook anderen, dat Calmeyer bewust gezocht heeft naar gronden om Joden van deportatie te vrijwaren.⁵¹ Dat zou wijzen op innerlijke tegenspraken binnen het Duitse bestuur.

Ondanks het mogelijk ongestructureerde karakter van de Duitse vervolgingspolitiek in Nederland, werd er volgens Moore al met al toch ‘heel geleidelijk toegewerkt’ naar de isolatie en eliminatie van de Nederlandse Joden.⁵² Ook Blom benadrukte onlangs, met verwijzing naar de sociologische studies van Wolfgang, Seibel en Jörg Raab, dat het ‘Primat der Politik’ en de centrale sturing van de Jodenvervolgning niet verloren gingen.⁵³ In internationaal vergelijkend perspectief merkten Pim Griffioen en Ron Zeller bovendien op dat het Judenreferat in Nederland een grotere beschikkingsmacht had dan bijvoorbeeld in Frankrijk, waar door interne tegenstellingen binnen het bezettingsregime de macht van de Judenreferent beperkter was.⁵⁴

Een van de terreinen waarop een doelgerichte benadering van de bezetter blijkt, is de stapsgewijze ontrecting van Joden. Uit het werk van Geraldien von Frijtag blijkt dat van ‘Recht im Unrecht’, een in legale (maar niet rechtvaardige) kaders ingebed vervolgingsproces, maar in beperkte mate sprake is. Weliswaar ging elke volgende stap tegen de Joden gepaard met de afkondiging van bestuurlijke maatregelen die in een juridisch vocabulair waren gesteld, maar van recht was hier geen sprake, omdat de Duitse rechters in Nederland zich in dienst stelden van de antisemitische politiek van het

Mallman, ed., *Die Gestapo in der Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa* (Darmstadt, 2002) 383-402; zie ook de dissertatie van L. J. P. van der Meij, *The SS in the Netherlands, 1940-1945. The ‘Höherer SS- und Polizeiführer Nordwest’* (Oxford, 1996).

⁵¹ Stuhldreher, *De legale rest*; zie ook P. Niebau, *Ein Gerechter unter dem Völkern. Hans Calmeyer in seiner Zeit (1903-1972)* (Osnabrück, 2001); J. Castan, e. a., *Hans Calmeyer und die Judenrettung in die Niederlanden* (Osnabrück, 2003); M. Middelberg, *Judenrecht, Judenpolitik und der Jurist Hans Calmeyer in den besetzten Niederlanden 1940-1945* (Göttingen, 2005); binnenkort verschijnt een nieuwe studie over Calmeyer van de hand van Geraldien von Frijtag.

⁵² Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 71; B. Moore, ‘Nazi Masters and Accommodating Dutch Bureaucrats. Working towards the Führer in the Occupied Netherlands’, in: A. McElligott, T. Kirk, ed., *Working towards the Führer. Essays in Honour of Sir Ian Kershaw* (Manchester, 2004) 186-204.

⁵³ J. C. H. Blom, ‘Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en Jodenvervolgning’, *BMGN*, CXX (2005) iv, 562-580.

⁵⁴ P. Griffioen, R. Zeller, ‘Anti-joodse politiek en organisatie van deportaties in Frankrijk en Nederland 1940-1944’, in: H. Flap, M. Croes, ed., *Wat toeval leek te zijn. De organisatie van de Jodenvervolgning in Nederland* (Amsterdam, 2001) 15-38; Seibel, ‘The Strength of Perpetrators’, wijst in een vergelijking met Frankrijk en België ook op de grotere invloed van de Gestapo in Nederland.

nationaalsocialistische bewind.⁵⁵ De ontrecting van Joden is de laatste jaren met name onderzocht op het terrein van de confiscatie van roerende en onroerende goederen. In navolging van grootschalige onderzoeken in het buitenland in het kader van de restitutie van bezit van vervolgte Joden en andere groepen, is in Nederland onderzoek naar wat de NIOD-onderzoeker Gerard Aalders ‘roof’ noemt, maar volgens Wouter Veraart beter ‘ontrecting’ genoemd kan worden. In zijn indrukwekkende proefschrift betoogt Veraart dat de confiscatie van goederen niet slechts wederrechtelijke inbeslagname was, maar onderdeel uitmaakte van de vernietiging van de juridische, maar daarmee ook existentiële subjectiviteit van Joden.⁵⁶ Daarmee legt hij een ook plausibeler verband tussen deze materiële ontrecting en de fysieke eliminatie van Joden dan Götz Aly, die onlangs een strikt materialistische verklaring van de Endlösung heeft gegeven – namelijk ter leniging van de materiële behoeften van de Duitse bevolking en ter compensatie van de kosten van de oorlog.⁵⁷

Chaotisch, maar niettemin doelgericht en effectief, was ook het beleid ten aanzien van de deportaties en de detentie in Nederlandse concentratiekampen. Met betrekking tot het eerste aspect heeft Marjolein Schenkel een interessante studie geschreven over de razzia’s in Enschede en Hengelo in de nacht van 13 op 14 september 1941, die voorafgingen aan de systematische deportaties van de gehele Joodse bevolking vanaf de zomer van 1942.⁵⁸ Andere lokale studies over de Jodenvervolging, die zich op die latere periode richten, bevestigen het beeld van de systematiek van de deportaties dat al in het werk van de ‘grote drie’ te vinden was.⁵⁹

⁵⁵ G. G. von Frijttag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland* (Amsterdam 1999); idem, ‘Soldat des Führers’. De Duitse rechter en de anti-joodse politiek in bezet Nederland’, in: E. Gans, e. a., ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (S. l., 2003) 116-127; G. von Frijttag Drabbe Künzel, ‘Political Justice in the Netherlands: The Instrumentalization of the Judicial System during the German Occupation, 1940-1945’, in: C. Emsley, e. a., ed., *Social Control in Europe. Volume 2, 1800-2000* (Ohio, 2004) 318-329.

⁵⁶ G. Aalders, *Roof. De ontvreemding van Joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1999; Engelse vertaling *Nazi Looting. The Plunder of Dutch Jewry During the Second World War* (Oxford, New York, 2004)); G. Aalders, ‘The Robbery of Dutch Jews and Postwar Restitution’, in: A. Beker, ed., *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust. Confronting European History* (Basingstoke, 2001) 282-296; W. Veraart, *Ontrecting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam, 2005) 29, n. 79; zie ook bijdragen in G. Feldman, W. Seibel, ed., *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business and the Organization of the Holocaust* (New York, Oxford, 2005).

⁵⁷ Aly, *Hitlers Volksstaat*.

⁵⁸ M. Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de Joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen, 2003).

⁵⁹ Deze lokale studies zijn van zeer uiteenlopende kwaliteit. Een voorbeeld van degelijk en doordacht onderzoek biedt M. Klijn, *De stille slag. Joodse Arnhemmers 1933-1945* (Westervoort, 2003); veel minder analytisch opgezet is bijvoorbeeld J. van Rossum, *51 Portretten. De vermoorde Joden van Steenwijk* (Steenwijk, 2005); F. van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen. Omdat wij Joden waren* (Beek-Ubbergen, 1998). Op de waarde van deze lokale studies voor

Een chaotischer beeld rijst op uit enkele recente studies over de Nederlandse concentratiekampen. In de studie van Peter Klein en Justus van der Kamp naar het Kamp Vught en de daar gedetineerde ‘Philips-Joden’ is de ‘caleidoscopische werkelijkheid’ van een ‘organisierte Chaos’ methodologisch uitgangspunt voor een studie waarin alle aandacht uitgaat naar de speelruimte voor de leiding van Philips om een groep Joden voor deportatie te behoeden.⁶⁰ Ook Geraldien von Frijtag wijst er in haar onderzoek naar Kamp Amersfoort op dat de instelling van het kamp door de Sipo/SD-Befehlshaber Wilhelm Harster inging tegen het Berlijnse streven naar uniformering van het concentratiekampstelsel. De moeilijke bereikbaarheid en beperkte capaciteit van andere kampen noopten tot oprichting van het kamp Amersfoort, waar de kampleiding een ongekend wreed regime invoerde.⁶¹

Niet alleen in de nadruk op het weinig doelgerichte karakter wijkt de recente geschiedschrijving af van het werk van de ‘grote drie’. Dat geldt ook voor de aandacht voor de nationale en lokale context waarin de vervolging plaatsvond. De aandacht daarvoor is nog verder toegenomen als gevolg van de vergelijking van lokale deportatiecijfers: ‘De weerlegging van de hypothese over de eenvormige maar verderfelijke consequenties van de vastberadenheid en de almacht van de bezetter’, zo stelden Flap, Geurts en Ultee, ‘betekent tegelijkertijd ook dat de verklaring voor de verschillen in percentages omgekomen Joden niet alleen bij de bezetter maar ook bij andere factoren en in hun situatie gelegen kan zijn.’⁶² Deze redenering heeft aanleiding gegeven tot systematisch en voor een deel ook kwantitatief onderzoek over de invloed van het sociale netwerk waarin de vervolging plaatsvond – in de Nederlandse context: de verzuiling – en de aanhang van het nationaal-socialisme. Daarnaast is verder onderzoek gedaan naar kenmerken van de groep slachtoffers, die zouden kunnen verklaren waarom sommigen kwetsbaarder zijn dan anderen. Daarmee verschuift de aandacht derhalve van daders naar omstanders en slachtoffers.

Omstanders

Terwijl in Abel Herzbergs *Kroniek van de Jodenvervolging* slechts Duitsers en Joden optraden, heeft sinds *Ondergang* van Jacques Presser de opvatting ingang gevonden dat de Nederlandse instellingen en de bevolking een doorslaggevende rol speelden door de vervolging toe te laten en in sommige gevallen zelfs te bevorderen. De term ‘omstanders’ is in dit verband te passief, omdat voor iedere toeschouwer de vraag hoe te reageren op de vervolging van medeburgers onontkoombaar was. Kijken was kiezen, voor passiviteit of activiteit. In de historiografie is de vraag hoe de houding van de Nederlandse

het onderzoek naar de Jodenvervolging is geweest door P. Romijn, ‘De oorlog (1940-1945)’, in: J. C. H. Blom, R. G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffer, ed., *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (Amsterdam, 1995) 313-347.

⁶⁰ P. W. Klein, J. van der Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught* (Amsterdam, Antwerpen, 2003) 20

⁶¹ G. von Frijtag, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam, 2003).

⁶² Flap, Geurts, Ultee, ‘De Jodenvervolging in lokaal perspectief’, 50.

gezagsdragers en de bevolking gekenmerkt moet worden de laatste jaren inzet geweest van een aantal debatten, niet weinig geholpen door journalisten die onveranderlijk de stijlfiguur van de beschuldiging en ontmaskering kiezen in de berichtgeving over deze controverses, zeker als de reputatie van hooggeplaatsten in het geding is.

Aan de ene kant van het spectrum van de beoordeling van omstanders staan diegenen die uitgaan van een wijdverbreide collaboratie. Zo hekelde Nanda van der Zee in *Om erger te voorkomen* de opstelling van het Nederlandse openbare gezag. Met name koningin Wilhelmina moest het in haar beschouwing ontgelden, omdat die met de beslissing in Londen in ballingschap te gaan 'de natie opgegeven en bitter in de steek gelaten' had, met grote gevolgen voor 'de positie van het Nederlandse volk onder de Duitse bezetting, met name voor het Joodse volksdeel.'⁶³ Het Nederlandse gezag kwam nu in handen van de secretarissen-generaal: 'Evenals de voorzitters van de Joodse Raad hebben zij besloten aan te blijven en mee te werken onder het motto 'om erger te voorkomen.'⁶⁴ Van der Zee's werk zorgde voor enige ophef, eens te meer nadat Cees Fasseur het tweede deel van zijn biografie van Wilhelmina opende met een frontale aanval op de stelling van Van der Zee.⁶⁵

Dit verraad van de elite strekt zich volgens aanhangers van deze collaboratiethese uit tot de naoorlogse periode, toen de elites er alles aan gedaan zouden hebben om hun straatje schoon te veegen. Een recente variant van deze stelling presenteert Ies Vuijsje, die 'de grote drie' schuldig acht aan het vrijpleiten van het Nederlandse gezag en de natie in het algemeen, door te suggereren dat er weinig tot niets bekend was over het lot van de Joden na hun deportatie naar het Oosten. Door een analyse van De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* maakt Vuijsje aannemelijk dat De Jong de bekendheid met de Jodenvervolging onderschatte.⁶⁶ Bezwaar van deze redenering is evenwel dat hiermee een historiografische stand van zaken van enkele decennia geleden gehegeld wordt. Onderzoek naar de berichtgeving over de Jodenvervolging in de ondergrondse pers van de Israelische historicus Roni Herschkovitz maakt duidelijk dat pas in september 1943 betrouwbaar geachte bronnen werden aangehaald die in detail de vernietiging van de Joden beschreven.⁶⁷ Bovendien heeft De Jong zelf nadien aangegeven dat hij enige blinde vlekken had met betrekking tot de Jodenvervolging.⁶⁸ Vuijsjes stelling dat door hem besproken historici de verantwoordelijkheid van de elite voor de

⁶³ N. van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse Jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 1997) 141, 150.

⁶⁴ *Ibidem*, 154.

⁶⁵ C. Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormloze jas* (Amsterdam, 2001) 9-24 en noten.

⁶⁶ I. Vuijsje, *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging* (Amsterdam, 2006).

⁶⁷ R. Herschkovitz, 'The Persecution of the Jews, as Reflected in Dutch Underground Newspapers', in: Brasz, Kaplan, *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, 307-322.

⁶⁸ Zie hierover C. Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam, 1998) 67-84, 117-118.

Jodenvervolging verdoezelden is ook niet erg plausibel. Gezien de brede aanvaarding van de geldigheid van de Nederlandse paradox, en de onwrikbare consensus over de veronderstelling dat Nederland ‘deportatieland’ bij uitstek was, zou men moeten concluderen dat deze vooraanstaande historici weinig invloed hadden. Maar als dat zo is, waarom zou men zich er dan zo druk over maken?

Tegenover de critici van collaboratie staan diegenen die liever spreken van aanpassing of accommodatie. De meest welsprekende vertegenwoordiger van deze groep is Chris van der Heijden, die in 2001 in *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* in plaats van het heroïsche ‘luctor et emergo’ het ‘ik dobber en blij drijven’ als dominante houding aanwees. Met die visie zette ook Van der Heijden zich nog maar eens af tegen De Jongs schema van goed en fout en suggereerde hij tevens op te treden als woordvoerder van een ‘klein maar groeiend aantal onderzoekers’, dat het programma dat Hans Blom in zijn oratie van 1983 presenteerde tot uitvoering bracht. Anders dan Blom, en ook anders dan de nieuwe generatie waarvan wellicht sprake is⁶⁹, maakte Van der Heijden van het analytische en historiografisch begrip van accommodatie een moreel geladen concept, waarmee begrip moet worden gekweekt voor de kleingeestige motieven die vaak aan grote misdaden maar ook aan heroïsch verzet en zelfs aan het slachtofferschap ten grondslag liggen. Sommige critici verweten Van der Heijden zo alle betrokkenen bij de bezetting en de oorlog over een kam te scheren; anderen gingen nog verder door hem ervan te beschuldigen zo het moreel laakbare karakter van collaboratie te ontkennen.⁷⁰

Behalve de verwarring over het morele standpunt die de term accommodatie teweeg brengt, wordt met een dergelijke notie wellicht ook teveel gesuggereerd dat het hier slechts een passieve aanpassing aan gewijzigde omstandigheden betreft. Weliswaar is er een veel grotere continuïteit met vooroorlogse en naoorlogse verschijnselen te constateren dan blijkt uit de eerdere historiografie ‘van mei tot mei’, maar tegelijk blijkt steeds weer dat de bezetting ruimte bood aan plannen en gedragingen die ervoor en erna niet mogelijk of wenselijk werden geacht.⁷¹ Zoals bijvoorbeeld Pauline Micheels heeft laten zien aan de hand van het muziekbestel tijdens de oorlog, is de morele opbrengst van die ruimte zeer ambivalent. Zo werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om de sociale positie van de uitvoerende kunstenaars te verbeteren, maar dat kwam niet ten goede aan de Joodse kunstenaars, die sterk vertegenwoordigd waren in de orkesten — hun uitsluiting was het begin van hun fysieke vernietiging, maar schaadde ook de orkesten zeer.⁷²

⁶⁹ J. C. H. Blom, ‘Grijs verleden?’, *BMGN*, CXVI (2001) iv, 483-489; Meershoek, ‘Driedeling als dwangbuis’, 144.

⁷⁰ Zie voor een frontale kritiek D. Verkijk, *Die slappe Nederlanders of viel het toch wel mee in 1940-1945?* (Soesterberg, 2001); persoonlijke verwijten lagen ten grondslag aan de discussie tussen Van der Heijden en Leon de Winter en Jessica Durlacher in *Vrij Nederland* in het voorjaar van 2001.

⁷¹ Zie I. de Haan, ‘Routines and Traditions. The Reactions of Non-Jews and Jews in the Netherlands to War and Persecution’, in: D. Bankier, I. Gutman, ed., *Nazi Europe and the Final Solution* (Jeruzalem, 2003) 437-454.

Veel aandacht is de laatste jaren uitgegaan naar de opstelling van het Nederlandse openbare bestuur, de justitie en politie. Het gaat hier in de eerste plaats om organisatiesociologie en ambtelijk ethiek, meer dan over politieke ideologie of psychologische motieven die tot verzet, collaboratie of accommodatie zouden leiden. Na de vlucht van de regering vormde het ambtelijk apparaat het hoogste Nederlandse gezag en werd de houding van de Nederlandse overheid in de eerste plaats bepaald door bureaucratische overwegingen. Een overzicht daarvan biedt de socioloog Cor Lammers in een bundeling van opstellen die hij sinds het begin van de jaren negentig over ‘bezetten en bezetting in sociologisch perspectief’ heeft geschreven. Een eerste belangrijk inzicht dat hij daarin naar voren brengt is dat collaboratie op verschillende niveaus tot stand kan komen. Wanneer de nationale staat vernietigd of terzijde gesteld wordt, krijgt de collaboratie slechts vorm op lokaal niveau. In Nederland bleef daarentegen de nationale staat voor een deel intact, doordat de staatselite het Duitse aanbod van een ‘collaboration d’état’ accepteerde. Daarmee laadde die elite een grote verantwoordelijkheid op zich, omdat met collaboratie op het hoogste niveau ‘de identiteit, de integriteit van de natie als zodanig in het geding’ is.⁷³ Juist vanwege die verantwoordelijkheid waren de Nederlandse secretarissen-generaal bereid tot een compromis. In de termen van Lammers zag het ambtelijk establishment in Nederland zich geconfronteerd met een Duitse bezetter, die op het eerste gezicht slechts een nieuwe constellatie van interorganisatiele beheersing met zich meebracht — een situatie waarin de effectiviteit en doelmatigheid van een organisatie mede afhangen van de interactie met andere organisaties. Dat betekende enerzijds dat de Duitsers de Nederlandse organisaties al gauw probeerden gelijk te schakelen om zo een organisationeel pluralisme te vervangen door een monisme — iets wat met het instellen van de *Judenreferaten* met name bij de Jodenvervolging al gauw lukte. Aan de andere kant bleef de bezettende macht afhankelijk van de loyale samenwerking van de Nederlandse organisaties, die over het algemeen ook gegeven werd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het onderzoek van Guus Meershoek naar de Amsterdamse politie, die had voldaan aan de eis van de Duitse autoriteiten om de Joden van Amsterdam te deporteren. De verklaring van dat gedrag zocht Meershoek in de bestuurlijke veranderingen binnen het politiecurs en in de competentiestrijd van de Amsterdamse hoofdcommissaris S. Tulp met zijn meerderen.⁷⁴

⁷² P. Micheels, *Muziek in de schaduw van het Derde Rijk. De Nederlandse symfonie-orkesten 1933-1945* (Zutphen, 1993).

⁷³ Lammers, *Vreemde overheersing*, 142.

⁷⁴ G. Meershoek, ‘De Amsterdamse hoofdcommissaris en de deportatie van de Joden’, in *Oorlogsdocumentatie ’40-’45. Derde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen, 1992) 9-43. De opbouw van deze beschouwing toont nauwe verwantschap met die van Hilbergs studie *The Destruction of the European Jews* (1985 [1961]). Na een korte uitweiding over de mentaliteit van respectievelijk Tulp en de nazi’s, gaat Meershoek over tot een gedetailleerde beschrijving van de bestuursstructuur, de ‘machinery of destruction’, om op basis daarvan vervolgens conclusies te trekken over het verloop van de Jodenvervolging. Zie ook G. Meershoek, ‘Raul Hilberg. Een glashard relaas van de moord op de Joden’, in

Uit ander onderzoek blijkt dat medewerking niet uitsluitend als capitulatie hoeft te worden beschouwd. Medewerking werd door de bezettende macht vaak gekocht door het toekennen van een zekere autonomie aan de Nederlandse instellingen. Zoals Peter Romijn in zijn diepgravende studie *Burgemeesters in oorlogstijd* betoogt, was het handhaven van de legaliteit van het Nederlandse bestuur ook een middel om de legitimiteit ervan te waarborgen en als alternatief te blijven fungeren voor de op nazificatie gerichte bestuurlijke vazallen uit de NSB. Tegelijkertijd doorbrak de bezetting de bestuurlijke structuur zoals die tot 1940 bestond, niet in de laatste plaats doordat het Nederlandse openbare bestuur werd ingeschakeld bij de vervolging van Joodse burgers. Terwijl de top van het bestuur de integriteit ervan trachtte te handhaven door zo lang mogelijk als goede burgervader op de zaak te blijven passen, zagen bestuurders lager in de hiërarchie zich steeds vaker voor een onmogelijk dilemma gesteld, dat zij slechts konden ontwijken door af te treden.⁷⁵ Het onderzoek van Croes en Tammes laat evenwel zien dat de tragische uitkomst hiervan was dat de overlevingskansen van Joden afnamen: in gemeenten waar een nationaal-socialistische burgemeester aan het roer stond was het percentage slachtoffers hoger dan elders.⁷⁶

Terwijl het openbaar bestuur steeds verder desintegreerde, tot er vanaf de zomer van 1944 een langdurige bestuurscrisis uitbrak, was er bij de politie wellicht eerder sprake van integratie in het Duitse vervolgingsapparaat, ook in dit geval als gevolg van een steeds grotere chaos in bestuurlijke zin. Meershoek laat zien dat in plaats van de relatief gedecentraliseerde vorm van bestuur, met een grote speelruimte van individuele agenten op straat, er vanaf het najaar van 1942 een informele hiërarchie ontstond, waarin korpsleden steeds meer overgeleverd werden aan de Duitse gezagsdragers en hun Nederlandse onderaannemers.⁷⁷ Belangrijk in dit opzicht is bovendien de Vrijwillige Politie, die vanaf mei 1942 een grote verantwoordelijkheid droeg voor de opsporing en deportatie van Joden.⁷⁸

Het bedrijfsleven is een andere sector van de Nederlandse samenleving met een potentieel grote invloed op de Jodenvervolgving. De rol van het bedrijfsleven bij de vervolging en het voorkomen daarvan, is op exemplarische wijze belicht in de studie van P. W. Klein en Justus van der Kamp naar het Philips-Kommando in Vught — exemplarisch zowel waar het de grondigheid van het

Oorlogsdocumentatie '40-'45. Vijfde jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Zutphen, 1994) 211-224; G. Meershoek, 'The Amsterdam Police and the Persecution of the Jews', in: M. Berenbaum, A. J. Peck, ed., *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed, and the Reexamined* (Bloomington, 1998) 284-300; G. Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam, 1999).

⁷⁵ P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006).

⁷⁶ Croes, Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 323-324.

⁷⁷ Zie ook C. Fijnaut, G. Meershoek, J. Smeets, R. van der Wal, 'The Impact of the Occupation on the Dutch Police', in: C. Fijnaut, ed., *The Impact of World War II on Policing in North - West Europe* (Leuven, 2004) 91-132.

⁷⁸ Croes, Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan', 261-286.

onderzoek betreft, als ook in de ambivalenties die hulp aan Joden vanuit het bedrijfsleven heeft aangekleefd. Naast onmiskenbare humanitaire motieven, bij Philips al langer geïnstitutionaliseerd in de vorm van sociale zorg binnen het bedrijf, speelden economische motieven een rol. Daarbij ging het, althans in het geval van Philips, niet direct om winstbejag, als wel om de continuïteit in de bedrijfsvoering.⁷⁹

In de internationale literatuur over de rol van omstanders is vanouds ook altijd veel aandacht besteed aan de kerken als aanjager van de Jodenvervolging, of juist van het verzet daartegen. In de laatste jaren is met name de discussie over de rol van de katholieke kerk weer opgelaaid. In die discussie komen twee bewegingen met elkaar in botsing. Dat was al zo in de jaren zestig toen enerzijds het Tweede Vaticaans Concilie de verzoening met de Joden op de agenda zette en er tegelijk ophef ontstond rond Hochhuth's *Der Stellvertreter*, waarin paus Pius XII werd beschuldigd van medewerking aan de Jodenvervolging. In de jaren negentig was er een vergelijkbare schaarbeweging, met aan de ene kant de toenadering die de 'Poolse' paus Johannes Paulus II zocht tot de Joden, culminerend in verklaringen van maart 1998 en maart 2000, waarin het Vaticaan de verantwoordelijkheid nam voor het Christelijk anti-judaïsme — een lijn die is voortgezet door paus Benedictus XVI, zijn 'Duitse' opvolger. Aan de andere kant kwam Pius XII opnieuw onder vuur te liggen door publicaties van Susan Zuccoti, John Cornwell, David Kertzer en, als altijd met minder academische scrupules, Daniel Goldhagen.⁸⁰ De discussie raakte verder verhit door de onwillige opstelling van het Vaticaan in het toelaten van onderzoekers tot zijn archieven over deze kwestie en de vastberaden pogingen om Pius XII heilig te laten verklaren.⁸¹

In de Nederlandse historiografie heeft altijd de visie overheerst dat met name protestanten betrokken waren in de hulp aan Joden, waarbij ter verklaring onder meer gewezen werd op het calvinistisch plichtsbesef en op de traditionele binding met het Oude Volk. Die visie stond op gespannen voet met het feit dat op 26 juli 1942 alleen in de katholieke kerken het protest van de kerken tegen de deportaties was voorgelezen. Het onderzoek van Croes en Tammes heeft nog meer vraagtekens geplaatst bij het traditionele beeld. Zij stellen dat de overlevingskansen van Joden in katholieke gemeenten groter waren dan in protestantse gemeenten. Voor deze bevinding lopen zij een aantal verklaringen af, zoals de kerksheid, het aantal zielzorgers per gemeente en de

⁷⁹ Klein, Van der Kamp, *Het Philips-Kommando*, 61-80.

⁸⁰ S. Zuccoti, *Under his very Windows. The Vatican and the Holocaust in Italy* (New Haven, 2000); J. Cornwell, *Hitler's Pope* (New York, 1999); D. I. Kertzer, *The Popes against the Jews. The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism* (New York, 2001); D. J. Goldhagen, *A Moral Reckoning. The Role of the Catholic Church in the Holocaust and its Unfulfilled Duty of Repair* (New York, 2002).

⁸¹ H. Jansen, *De zwijgende paus? Protest van Pius XII en zijn medewerkers tegen de Jodenvervolging in Europa* (Kampen, 2000); L. Gevers, 'Bisschoppen en bezetting. De Kerk in de Lage Landen tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Trajecta*, XIII (2004) i, 372-399; M. Poorthuis, Th. Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over Joden. Tussen antisemitisme en erkenning, 1870-2005* (Nijmegen, 2006).

kracht van de kerkelijke hiërarchie, zonder tot een slotsom te komen.⁸²

De meest belovende verklaring is wellicht de kracht van het sociale netwerk dat de verschillende kerken boden.⁸³ In algemenere zin is hierop al eerder de aandacht gevestigd door Bert Jan Flim, die in zijn onderzoek naar mensen die Joden hebben geholpen onder te duiken, heeft gewezen op het belang van de sociale omgeving ter verklaring van de mogelijkheid en bereidheid gelegenheid tot onderduik te bieden.⁸⁴ Dit raakt aan de specifieke, verzuilde organisatievorm van het Nederlandse maatschappelijk leven. Croes en Tammes komen tot de conclusie dat juist sterk verzuilde gemeenschappen Joden weinig bescherming boden. In navolging van de sociologische beschouwingen van onder andere Granovetter, wijzen zij op de 'strength of weak ties': in een pluralistische samenleving hangt solidariteit met vreemden sterker af van de kracht van oppervlakkiger bindingen tussen gemeenschappen dan van de innige banden binnen gemeenschappen.⁸⁵ Onlangs heeft Hans Blom in dit blad vraagtekens gezet bij de kracht van zwakke bindingen als verklaring voor

⁸² Croes, Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'; M. Croes, 'Gentiles and the Survival Chances of Jews in the Netherlands, 1940-1945. A Closer Look', in: B. Kosmala, F. Tych, ed., *Facing the Nazi Genocide. Non-Jews and Jews in Europe* (Berlijn, 2004) 41-72. Over de rol en motieven van redders verschijnen met enige regelmaat ook gevalstudies. Zie bijvoorbeeld J. Goldstein, 'Motivation in Holocaust Rescue. The Case of Jan Zwartendijk', in: J. K. Roth, E. Maxwell, ed., *Remembering for the Future. The Holocaust in an Age of Genocide, II, Ethics and religion* (Houndmills, 2001) 271-280; D. Hondius, 'A New Perspective on Helpers of Jews during the Holocaust. The Case of Miep and Jan Gies', in: A. Grobman, J. Fishman, *Anne Frank in Historical Perspective. A Teaching Guide for Secondary Schools* (Los Angeles, 1995) 33-47; een overzicht van de Nederlandse Righteous among the Nations, door Yad Vashem geëerde niet-Joodse helpers, is te vinden in I. Gutman, S. Bender, J. Michman, B. J. Flim, ed., *Rechtvaardigen onder de volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan Joden* (Amsterdam, Antwerpen, 2005). Het hagiografische karakter van veel van deze studies belemmert een systematische analyse van de rol en de motieven van helpers. Toonaangevend voor die analyse blijft vooralsnog S. P. Oliner, P. M. Oliner, *The Altruistic Personality. Rescuers of Jews in Nazi Europe* (New York, Londen, 1988). Uit getuigenissen van onderduikers blijkt dat de verhouding tussen helpers en geholpene in veel gevallen problematisch was. Zie bijvoorbeeld de informatie uit zeventig interviews met voormalige onderduikkinderen in Wolf, *Beyond Anne Frank*.

⁸³ Zie ook B. Moore, 'The Dutch Churches, the Christians and their Rescue of the Jews in the Netherlands', in: Brasz, Kaplan, *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, 277-288.

⁸⁴ B. J. Flim, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan Joodse kinderen in Nederland, 1942-1945* (Kampen, 1996); Zie verder L. Baron, 'The Dutch Dimension of Jewish Rescue', in: A. L. Eckardt, ed., *Burning Memory. Times of Testing and Reckoning* (Oxford, 1993) 153-165; M. Paldiel, 'The Rescue of Jewish Children in Poland and the Netherlands', *ibidem*, 119-139.

⁸⁵ M. S. Granovetter, 'The Strength of Weak Ties', *American Journal of Sociology*, LXXVIII (1973) 1360-1380; zie voor de toepassing van hedendaagse sociologische theorieën op de Nederlandse verzuiling: I. de Haan, 'Tocqueville in Nederland. Verzuiling, democratie en sociale cohesie in de Nederlandse geschiedenis', in: T. Jaspers, J. Outhoorn, ed., *De bindende*

deportatiecijfers.⁸⁶ Bovendien suggereert Bert Jan Flim dat de bereidheid Joden te helpen wellicht nooit het grootste probleem is geweest. In de inleiding bij de lijst van de Nederlandse 'Rechtvaardigen onder de Volkeren' — de mensen die door Yad Vashem zijn erkend als helpers van Joden —, stelt Flim dat er aanvankelijk weinig mogelijkheden tot onderduik bestonden, omdat men toen de ernst van de vervolging nog niet onder ogen zag, maar dat dit veranderde in de loop van 1943. Toen was er weliswaar een groot aantal onderduikadressen beschikbaar op het Nederlandse platteland, maar kon deze vluchtmogelijkheid niet meer benut worden omdat een groot deel van de Nederlandse Joden al gedeporteerd was en bovendien het vervoer van Amsterdam, waar de meeste Joden samengedreven waren, naar het platteland moeilijk en gevaarlijk was.⁸⁷

Net zomin als er eenduidige antwoorden zijn over de mogelijkheden en motieven van helpers, is er veel duidelijkheid over de beweegredenen van Nederlandse handlangers bij de vervolging van Joden. Om begrijpelijke reden is er weinig bekend over het aantal verraders, profiteurs en medeplichtigen, laat staan over hun motieven. Ook wanneer zij daar wel inzicht in hebben willen geven, is het moeilijk ze op hun woord te geloven. Dat geldt bijvoorbeeld voor Anton Musserts *Nagelaten bekentenissen*, die de historicus Gerard Groeneveld in 2005 bezorgde. Daarin verklaarde de leider van de NSB met de dood voor ogen dat hij altijd het beste voor had gehad met Nederland en ook met de Nederlandse Joden, sterker, dat de NSB de 'eenige [is] geweest, die, toen het nog tijd was, den weg heeft gewezen om het ergste te voorkomen.'⁸⁸ Een opmerkelijke studie over Nederlanders die voor geld Joden opspoorden en arresteerden, publiceerde de hoofdredacteur van het historische radioprogramma OVT, Ad van Liempt, onder de titel *Kopgeld*. De Colonne Henneicke, waarvan de werkzaamheden slechts in grote lijnen bekend waren, blijkt zijn oorsprong te hebben in de zogeheten Hausraterfassung, ingesteld om de huizen van gedeporteerde Joden leeg te halen. De 54 mannen die bij deze groep waren aangesloten, pakten tussen maart en december 1943 ongeveer 8500 Joden op, à raison van zeveneneenhalve gulden per opgespoord slachtoffer.⁸⁹ Naast deze landelijk opererende groep onder leiding van Walter

werking van concepten. Reflecties over participatie, binding en betrokkenheid in opvoeding en onderwijs, arbeid en zorg (Amsterdam, 2002) 49-96.

⁸⁶ J. C. H. Blom, 'Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en Jodenvervolging', *BMGN*, CXX (2005) iv, 562-580.

⁸⁷ B. J. Flim, 'De Holocaust in Nederland', in: I. Gutman, S. Bender, J. Michman, B. J. Flim, ed., *Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan Joden* (Amsterdam, Antwerpen, 2005) 26-44, 42.

⁸⁸ A. Mussert, 'De NSB in oorlogstijd. De offergang voor Volk en Vaderland', in: *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven van de NSB-leider*, G. Groeneveld, ed. (Nijmegen, 2005) 57-155, 120. Groeneveld publiceerde ook twee monografieën over andere Nederlandse sympathisanten van het nationaal-socialisme: *Zwaard van de geest. Het bruine boek in Nederland 1921-1945* (Nijmegen, 2001) en *Kriegsberichter. Nederlandse SS-oorlogsverslaggevers* (Nijmegen, 2004).

⁸⁹ Van Liempt, *Kopgeld*. De Colonne Henneicke was ook betrokken bij de bewaking van de Hollandsche Schouwburg waar veel Joden uit Amsterdam in eerste instantie werden

Henneicke waren ook andere groepen actief, zoals blijkt uit Jan Willem Regenhardts impressionistische beschrijving van de Utrechtse ‘Jodenploeg’ onder leiding van de NSB-politieman J. Smorenburg.⁹⁰

Het beeld van de collaborateur als een door ressentiment en persoonlijk gewin gedreven kansarme man, dat uit eerdere literatuur naar voren kwam, wordt door deze studies bevestigd: ‘mannen van rond de veertig, maatschappelijk mislukt, bijna allemaal lid van de NSB, de meesten zwaar antisemiet, met allerlei menselijke trekjes, maar bereid heel ver te gaan om hun opdracht te vervullen.’⁹¹ Een opzienbarende, maar uiteindelijk weinig productieve discussie over verraad ontstond naar aanleiding van enkele publicaties over Anne Frank en haar familie, waarin wild werd gespeculeerd over de identiteit van de verraders van de bewoners van het Achterhuis. Naar aanleiding van deze publicaties hebben de bezorgers van de wetenschappelijke editie van het *Dagboek* van Anne Frank nog maar weer eens onderzoek naar deze kwestie gedaan, om opnieuw te concluderen dat de ‘juiste toedracht niet meer gereconstrueerd [zal] kunnen worden.’⁹²

gedetineerd; zie J. Houwink ten Cate, ‘Macht en machteloosheid. De bewakers van de Hollandsche Schouwburg en het door hen gepleegde geweld’, in: E. Gans, e. a., ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (S. l., 2003) 128-143; Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 249-255.

⁹⁰ J. W. Regenhardt, *In de schaduw van de Dom. Overleven in de stad van de NSB* (S. l., 2002) 116-117.

⁹¹ Van Liempt, *Kopgeld*, 327.

⁹² D. Barnouw, G. van der Stroom, *Wie verraadde Anne Frank?* (Amsterdam, 2003) 92. Zij gaan in op de theorieën in M. Müller, *Anne Frank. De biografie* (Amsterdam, 1989) en C. A. Lee, *Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie* (Amsterdam, 2002); in de Engelse (2002) en de Amerikaanse (2003) editie heeft Lee op basis van informatie verkregen naar aanleiding van de Nederlandse publicatie haar betoog bijgesteld. De hoeveelheid literatuur rond Anne Frank is groot. Naast de stroom uitgaven van de Anne Frank Stichting zijn er herinneringen van mensen die haar gekend hebben, bijvoorbeeld A. L. Gold, *Hannah Goslar Remembers. A Childhood Friend of Anne Frank* (Londen 1998; Nederlandse vertaling 1999); J. van Maarsen, *Ik heet Anne, zei Anne* (Amsterdam, 2003); eerder verscheen J. van Maarsen, *Anne en Jopie. Leven met Anne Frank* (Amsterdam, 1990), waarin zij zich verzette tegen degenen die haar de titel van beste vriendin van Anne betwistten. Er zijn ook publicaties over mensen die niet meer dan de achternaam met Anne Frank deelden: zie G. F. Sander, *De familie Frank die de oorlog overleefde* (Amsterdam, 2006), een studie op basis van een oppervlakkige bestudering van de secundaire literatuur, interviews met enkele familieleden en ‘advies’ van een keur van Nederlandse en buitenlandse historici. Daarnaast zijn er publicaties die ingaan op de literaire en culturele betekenis van Anne Frank, bijvoorbeeld D. de Costa, *Anne Frank en Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap en seksualiteit* (Amsterdam, 1996); dit werk sluit aan bij de Amerikaanse aandacht voor Anne Frank vanuit de hoek van literatuur- en cultuurtheorie, zie bijvoorbeeld R. F. Brenner, *Four Women Confronting the Holocaust. Edith Stein, Simone Weil, Anne Frank, Etty Hillesum* (University Park PA, 1997). Ook zijn er titels waarin verwezen wordt naar Anne Frank, terwijl het boek feitelijk over iets anders gaat, bijvoorbeeld D. van Galen Last, R. Wolfswinkel, *Anne Frank and after. Dutch Holocaust Literature in Historical Perspective* (Amsterdam, 1996); Wolf, *Beyond Anne Frank*. Zie voor een overzicht

Cruciaal in al het onderzoek naar de opstelling van omstanders van de Jodenvervolging, of ze nu meededen, tegenwerkten of zich erbij neerlegden, is de stemming in de samenleving, waardoor de ene of de andere gedragslijn wordt gesanctioneerd. Naar die zogeheten ‘stemmingsgeschiedenis’ werd, sinds een kleinschalig onderzoek in de jaren vijftig van de historicus Bartstra en enige passages in de studie van Warmbrunn uit 1968, lange tijd geen onderzoek gedaan.⁹³ Voortbouwend op Warmbrunn en het werk van de Duitse historicus Gerhard Hirschfeld, concludeerde Blom dat de bevolking tot 1944 met redelijk succes haar gewone leven trachtte voort te zetten. Na de bevrijding keerden al snel de vooroorlogse verhoudingen weer terug.⁹⁴ Het onderzoek naar de publieke opinie in de oorlogsjaren heeft de laatste jaren een belangrijke impuls gekregen door het werk van David Bankier, Eric Johnson en Robert Gellately naar de steun onder de bevolking voor Hitlers bewind.⁹⁵

Een belangrijke aanzet in Nederland is gedaan door Bart van der Boom, die het probleem van de reconstructie van een publieke opinie in een periode dat er geen openbaar debat en vrije pers waren, heeft proberen op te lossen door de analyse van een grote hoeveelheid oorlogsdagboeken, die op het NIOD verzameld zijn. Van de Boom baseerde zijn onderzoek mede op de bevindingen van een groep studenten van de Universiteit van Amsterdam, die aan de hand van dezelfde bron de reactie van de Nederlandse bevolking op de Jodenvervolging hebben bestudeerd. Uit deze onderzoeken komt geen eenduidig beeld naar voren: veel mensen waren zich bewust van het feit dat de Joden een vreselijk lot wachtte en spraken hun afschuw er over uit, maar voor slechts enkelen stond dat centraal in hun overwegingen en besommingen: ‘Voor de tijdgenoot was de Jodenvervolging een van een reeks van wandaden.’⁹⁶ Die relativisering ontbreekt in de interviews die onlangs zijn gepubliceerd door Anna Timmerman, werkzaam in het onderzoeksproject

G. van der Stroom, ed., *De vele gezichten van Anne Frank. Visies op een fenomeen* (Amsterdam, 2003); voor een kritische beschouwing: D. Barnouw, *Het succes van Anne Frank* (Lelystad, 2006).

⁹³ J. S. Bartstra, *Vergelijkende stemmingsgeschiedenis in de bezette gebieden van West-Europa, 1940-1945* (Amsterdam, 1955).

⁹⁴ Blom, *Crisis, bezetting en herstel*, hoofdstuk IX en X; W. Warmbrunn, *De Nederlanders onder Duitse bezetting 1940-1945. Met een voorwoord van dr. L. de Jong* (Amsterdam, 1964 [1963]); G. Hirschfeld, *Bezetting en collaboratie. Nederland tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 in historisch perspectief* (Haarlem, 1991 [1984]). Blom schreef het voorwoord voor de laatste studie, waarin hij de auteur prees voor zijn streven om het begrip ‘collaboratie’ op te vatten als een neutrale term.

⁹⁵ D. Bankier, *The Germans and the Final Solutions. Public Opinion under Nazism* (Oxford, 1992); E. A. Johnson, *The Nazi Terror. Gestapo, Jews and Ordinary Germans* (Londen, 1999); R. Gellately, *Backing Hitler. Consent and Coercion in Nazi Germany* (Oxford, 2001); E. A. Johnson, K.-H. Reuband, *What We Knew. Terror, Mass Murder, and Everyday Life in Germany. An Oral History* (Cambridge MA, 2005); P. Longerich, *‘Davon haben wir nichts gewusst!’ Die Deutschen und die Judenverfolgung 1933-1945* (München, 2006).

⁹⁶ B. van der Boom, ‘We leven nog’. *De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam, 2003) 67; A. Voolstra, E. Blankevoort, ed., *Oorlogsdagboeken over de Jodenvervolging* (Amsterdam, 2001).

Ooggetuigen van de Jodenvervolging van het US Holocaust Memorial Museum in Washington. Zij interviewde uiteenlopende mensen — niet-Joodse partners van Joden, buren, politie- en spoorwegbeambten, Jehovahgetuigen die Joden tegenkwamen in het concentratiekamp — die zij expliciet naar hun herinneringen aan de vervolging en mishandeling van, en moord op Joden heeft gevraagd. Het levert een reeks aangrijpende verhalen op, waarvan de reikwijdte evenwel onduidelijk blijft.⁹⁷

Slachtoffers

Kenmerkend voor de hedendaagse historiografie is dat het perspectief van de vervolgdenden zo veel meer aandacht krijgt dan in wat oudere geschiedschrijving. Kenmerkend voor die oudere benadering is bijvoorbeeld de opmerking van Stuhldreher, dat hij in zijn onderzoek naar gemengd gehuwde Joden geen gebruik heeft gemaakt van persoonlijke getuigenissen: ‘de verhalen van betrokkenen [leverden] nauwelijks iets op dat relevant was voor de reconstructie van het Duitse beleid, omdat men daar zelf niets over wist.’⁹⁸ Voor zover er aandacht werd besteed aan de reacties van Joden zelf, stond die vaak in het teken van de vraag waarom zovelen zich klaarblijkelijk niet hadden verzet tegen deportatie.⁹⁹ Deze visie is ook nog terug te vinden in het hoofdstuk over ‘De Sjoa’ in de geschiedschrijving van Joodse gemeenschappen *Pinkas* door Hartog Beem en vader en zoon Michman, die de nadruk leggen op het verzet van leden van de *Nederlandse Zionisten Bond* en van de *Joodse Coördinatie Commissie* — zonder dat overigens de Joodse Raad geheel en al veroordeeld wordt.¹⁰⁰ De discussie over dat laatste aspect woedde ook de laatste jaren voort, met een op fundamentele punten tekort schietende publicatie over David Cohen¹⁰¹, en studies over Weinreb en de affaires rond zijn persoon, waarover Regina Grüter een over het algemeen afgewogen studie schreef en René Marres als een van de laatste gelovigen in Weinrebs onschuld een hagiografisch schotschrift publiceerde.¹⁰²

Belangrijker dan deze sterk moreel getoonzette onderzoeken naar schuld en verantwoordelijkheid van de slachtoffers bij hun eigen ondergang, is de historiografische perspectiefwisseling die zich de laatste vijftien jaar heeft

⁹⁷ A. Timmerman, *Machteloos? Ooggetuigen van de Jodenvervolging* (Amsterdam, 2007).

⁹⁸ Stuhldreher, *De legale rest*, 17.

⁹⁹ Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 118 e.v.

¹⁰⁰ Zie het hoofdstuk ‘De Sjoa’ in J. Michman, H. Beem, D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Nederland* (Ede, Antwerpen, Amsterdam, 1992), waarin veel nadruk ligt op het verzet van leden van de *Nederlandse Zionisten Bond* en van de *Joodse Coördinatie Commissie* (en de *Joodse Raad* niet geheel en al veroordeeld wordt); zie verder de bibliografie bij Romijn, ‘De oorlog (1940-1945)’.

¹⁰¹ P. Schrijvers, *Rome, Athene Jeruzalem. Leven en werk van dr. David Cohen* (Groningen, 2000); zie de bespreking van J. C. H. Blom, ‘In de ban van de Joodse Raad’, *BMGN*, CXVI (2001) ii, 198-203.

¹⁰² R. Grüter, *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam, 1997); R. Marres, *Frederik Weinreb. Verzetsman en groot schrijver* (tweede herziene druk; Amsterdam, 2005).

voltrokken. Die heeft ertoe geleid dat publicaties over de Jodenvervolging in de eerste plaats dagboeken, herinneringen van Joden of beschrijvingen van de lokale Joodse gemeenschappen en hun ondergang betreffen.¹⁰³ Behalve een perspectiefwisseling kenmerken deze publicaties zich vaak ook door een blikvernuwing, doordat de geschiedenis van individuele Joden en hun gemeenschap in detail, maar daarmee ook in isolement van de bredere context van vervolgers en omstanders wordt bekeken. Dat geldt niet alleen voor de vele egodocumenten van vervolgingsslachtoffers, die uit de aard der zaak een beperkt zicht hadden op het onheil dat hen trof, maar ook voor sommige lokale geschiedschrijvingen. Vaak staat daar het eerbetoon hoger op de agenda dan de geschiedkundige verheldering – wat op zich natuurlijk een legitieme doelstelling is.¹⁰⁴ Sommige auteurs van lokale studies leggen overigens wel

¹⁰³ Een onvolledige opsomming van titels van de afgelopen tien jaar: B. Minco, *Koude voeten. Begegnadigd tot levenslang. Het relaas van een joodse scholier uit het Geuzenverzet. Oranjehotel, Untermaßfeld, Mauthausen, Auschwitz, Dachau* (Nijmegen, 1997); R. Hoogerwerf-Holleman, *De schaar van het jodinnetje* (Utrecht, 1997); M. van Tijn, *Gedenk, wat over ons gekomen is...* (Amsterdam, 1997); E. Velmans-van Hessen, *Het verhaal van Edith* (Amsterdam, 1997); W. de Lange, *Een klaagmuur in Rijssen* (Kampen, 1998); I. Wojak, 'Lieve kinderen...'. *Brieven uit Amsterdamse ballingschap naar de Nieuwe Wereld 1939-1943* (Amsterdam, 1998); D. Pinkhof, *Een dagboek met sprookjes uit kamp Westerbork* (Haarlem, 1998); F. Slier, 'Tot ziens in vrij Mokum'. *Brieven van Flip Slier uit werkkamp Molengoot (april 1942-oktober 1942)* (Oudewater, 1999); B. Schimmel, *De herinnering* (Amsterdam, 1999); A. Heymans, *Jood zonder ster* (Westervoort, 1999; oorspronkelijk Ivriet: Nahariya, 1995); E. A. van Dantzig, *Zeg nooit dat je Joods bent. Vlucht naar Zwitserland 1942-1944* (Amsterdam, 2000); N. van der Oord, *Het mankeert ons aan een goed adres. Brieven en getuigenissen uit de jaren 1936-1945* (Kampen, 2000); F. A. van Beek, *Flory. Aangrijpende memoires over vervolging en overlevingsdrang tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2000); C. van Lier, *Schroeiplekken. Ervaringen uit Vught, Westerbork, Auschwitz, Ravensbrück en Malchow* (eerste druk Amsterdam, 1978; Kampen, 2000); F. Philips, *Brieven van Fanny Philips aan Ans Schreurs, 1942-1943* (Vught, 2000); P. W. Klein, *Kaddisj voor Isaïc Roet (1891-1944). Twee familiegeschiedenissen uit de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2001); H. van Loo, *Rozenstraat 10, Den Helder. De geschiedenis van twee Joodse kinderen die in 1943 werden weggevoerd* (Rijswijk, 2001); A. Huizing, *Saar Frank, de vergeten onderwijzeres* (Gasselte, 2001); J. de Moei, *In het net gevangen. Een Joods gezin in de Tweede Wereldoorlog. Ridderkerk, Rotterdam, Westerbork, Polen* (S. l., 2003); H. van der Veen, *Opgepakt. Verhalen van kinderen in kamp Westerbork* (Hooghalen, 2003); M. Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen-Belsen* (Amsterdam, 2003); W. Löwenhardt, *Ik houd niet van reizen in oorlogstijd: familiealbum 1919-1945* (Alkmaar, 2004); S. de Wolff, *Rond het huis van de laatste rabbi van Alkmaar. Verhalen van een overlevende van het concentratiekamp Bergen-Belsen* (Schiedam, 2004); C. van Harten, *De zorg. Louk Israëls' onderduikgeschiedenis* (Amsterdam, 2004); A. Bakker, 'Dag pap, tot morgen'. *Joodse kinderen gered uit de crèche* (Hilversum, 2005); N. R. Waas, *En de vrouw liep alleen met me verder. Chaotische herinneringen* (S. l., 2006); H. Herzberg, T. Huizenga, *Door het oog van de naald. Maastricht-Luik-Mechelen-Auschwitz* (Laren NH, 2006); A. van Liempt, *Frieda. Verslag van een gelijmd leven* (Hooghalen, 2007).

¹⁰⁴ Dit geldt bijvoorbeeld voor F. van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen. Omdat wij Joden*

rekenschap af voor het beperkte perspectief van hun werk. Zo thematiseerde Margo Klijn in haar beschrijving van Joodse Arnhemmers tussen 1933 en 1945 die blikvernauwing, door aan te geven dat zij weliswaar de context van de Arnhemse samenleving aandacht wilde geven, maar dat die gaandeweg uit beeld verdween, ‘omdat de Joodse bevolkingsgroep op een gegeven moment een geïsoleerde groep is geworden, precies zoals de Duitsers hadden bedoeld.’¹⁰⁵ Daphne Meijer wijst in haar studie naar de groep van 150 kinderen in het laatste transport van 13 september 1944 bovendien op het therapeutisch belang van de aandacht voor details.¹⁰⁶ Andere studies, zoals die naar Joods schoolleven tijdens de bezetting, laten juist door de detaillering van het onderzoek een schrijnend beeld van de gevolgen van de vervolging zien.¹⁰⁷ Een van de meest schokkende onderzoeken betreft dat van Wout Ultee naar zelfmoorden onder Joden, waarvan de fluctuatie eenduidig samenhangt met de opeenvolgende fasen van de vervolging.¹⁰⁸

Deze verschuiving naar het perspectief van de slachtoffers dringt ook door in de algemene geschiedenissen van de Jodenvervolging die de laatste tijd zijn verschenen. De meest geslaagde poging om de stem van de vervolgdgen een centrale plaats te geven is Saul Friedlanders tweedelige studie *Nazi Germany and the Jews*.¹⁰⁹ Een eerder voorbeeld van deze benadering is het werk van Deborah Dwork en Robert Jan van Pelt, *Holocaust. A History*, met ruime aandacht voor Nederland, waarin gebruik is gemaakt van een groot aantal interviews met overlevenden.¹¹⁰ Ook in Bob Moores geschiedenis van de vervolging komen de visie en reacties van de Joden ruimschoots aan bod. Lokale geschiedenissen komen aan bod in Peter Romijns hoofdstuk over de

waren (Beek-Ubbergen, 1998); Slier ‘*Tot ziens in vrij Mokum*’. De eis van rechtsherstel in Elma Verheij’s inleiding bij het laatste boek aan het adres van de Heidemij, die van Sliers dwangarbeid had geprofiteerd, maakt duidelijk dat met deze geschriften, behalve geschiedkundige en commemoratieve, ook materiële doelen gediend kunnen worden.

¹⁰⁵ M. Klijn, *De stille slag. Joodse Arnhemmers 1933-1945* (Westervoort, 2003) 9.

¹⁰⁶ D. Meijer, *Onbekende kinderen. De laatste trein uit Westerbork* (Amsterdam, 2001).

¹⁰⁷ H. Paskamp, M. Paskamp-van Santen, *Kinderen van de rekening. Joods schoolleven in Twente gedurende de bezettingsjaren 1941-1943* (Enschede, 2001); D. Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam, 2001); P. Hermans, *Niet voor de school, niet voor het leven. De Joodse leerlingen en docenten van het Barlaeusgymnasium 1940-1945* (Amsterdam, 2004); I. de Haan, ‘De bestendigheid van klassieke vorming. Het Barlaeusgymnasium na de Tweede Wereldoorlog’, in: R. Lubbers, F. Maasdijs, Ph. van Tijn, ed., *Een wereld vol illusie. Barlaeusgymnasium 1885-2005* (Amsterdam, 2005) 53-65.

¹⁰⁸ W. Ultee, R. Luijkx, ‘De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en Joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1943’, in: Flap, Arts, *De organisatie van de bezetting*, 55-76; W. F. Ultee, F. van Tubergen, R. Luijkx, ‘The Unwholesome Theme of Suicide. Forgotten Statistics of Attempted Suicides in Amsterdam and Jewish Suicides in the Netherlands for 1936-1943’, in: Brasz, Kaplan, *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, 325-353.

¹⁰⁹ Zie Friedlander, *The Years of Persecution*, en idem, *The Years of Extermination*.

¹¹⁰ D. Dwork, R. J. van Pelt, *Holocaust. A History* (New York, 2002; Nederlandse vertaling 2002).

bezettingstijd in de *Geschiedenis van de Joden in Nederland*.¹¹¹

Deze publicaties tonen ironisch genoeg dat het niet vanzelfsprekend is de Joden als één groep op te vatten. Dan Michman heeft de aandacht gevestigd op het verhoogde religieuze en politieke bewustzijn van Joden tijdens de vervolging.¹¹² Moore wijst op een zwak Joods zelfbewustzijn in Nederland. De Joodse gemeenschap was verdeeld langs sociale scheidslijnen en werd zwak vertegenwoordigd door het Joodse establishment. In vergelijking met België — waar het overgrote deel van de Joden niet-Belgisch was; religieus orthodox, zionistisch of communistisch georiënteerd; niet mengde met de Belgische bevolking; en sterk op zichzelf gericht was — vertoonde de Nederlandse Joodse gemeenschap veel minder samenhang.¹¹³ Bovendien waren er tijdens de vervolging grote onderlinge verschillen tussen Joden. Bekend is het onderscheid tussen de Nederlandse en Duitse Joden, evenals de al door Presser geagendeerde sociale ongelijkheid in overlevingskansen. Weinig aandacht is tot nu toe uitgegaan naar genderverschillen, maar ook die lijken van groot belang te zijn geweest.¹¹⁴ Daarnaast werden Joden op grond van Duitse maatregelen voortdurend van elkaar onderscheiden en afgescheiden. Dat gebeurde niet alleen met behulp van uiteenlopende lijsten, maar kreeg ook vorm in een verdeel- en heerssysteem binnen de kampen in Nederland en daarbuiten.¹¹⁵ Meest schrij-

¹¹¹ Romijn, 'De oorlog (1940-1945)'.

¹¹² D. Michman, 'Understanding the Jewish dimension of the Holocaust', in: J. Frankel, ed., *The Fate of the European Jews, 1939-1945. Continuity or Contingency?* (New York, 1997) 225-249; D. Michman, 'Jewish Religious Life under Nazi Domination. Nazi Attitudes and Jewish Problems', *Studies in Religion*, XXII (1993) ii, 147-165; idem, 'Zionist Youth Movements in Holland and Belgium and their Activities during the Shoah', in: A. Cohen, Y. Cochavi, ed., *Zionist Youth Movements during the Shoah* (New York, 1995) 145-171.

¹¹³ Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, 31, 51-57.

¹¹⁴ Zie D. Ofer, L. Weitzman, *Women in the Holocaust* (New Haven, 1998); J. T. Baumel, *Double Jeopardy. Gender and the Holocaust* (Portland, 1998); B. Distel, *Frauen im Holocaust* (Gerlingen, 2001); N. Tec, *Resilience and Courage. Women, Men and the Holocaust* (New Haven, 2003). Het belang van deze genderdimensie komt op scherpe wijze naar voren in de uiteenlopende zelfmoordpercentages van mannen en vrouwen, geconstateerd door Ultee, Van Tubergen, Luijkx, 'The Unwholesome Theme of Suicide'.

¹¹⁵ Recente kampgeschiedenissen zijn: G. von Frijtag, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam, 2003); Klein, Van der Kamp, *Het Philips-Kommando in Kamp Vught*; J. Schuyf, ed., *Nederlanders in Neuengamme* (Zaltbommel, 2005). Dit laatste boek illustreert het thema van de onderlinge verdeeldheid op verschillende manieren. Ten eerste kwam in Neuengamme — inclusief zijn talrijke buitenkampen — een groot deel van de Puttense gijzelaars om het leven, maar dat blijkt niet te hebben gelegen aan een bijzonder kenmerk van de Puttenaren: 'De mensen uit Putten werden in grotere percentages naar de gruwelijker kampen gestuurd.' Zie S. Geertsema, 'Omgekomenen en overlevenden', in: Schuyf, *Nederlanders in Neuengamme*, 233-253, 253. Ten tweede kwam kort voor de publicatie van dit boek het gerucht in de pers dat Jan Campert door een geheime kampraad veroordeeld en vermoord zou zijn vanwege diefstal en verraad. Meer bewijs dan een al oudere verklaring van een medegevangene was er voor dit gerucht niet te vinden; een geheime kampraad is er zeer waarschijnlijk nooit geweest. Zie J. Schuyf, e. a., 'Meer dan 5500 maal de H van Holland', in: Schuyf, ed., *Nederlanders in Neuengamme*, 65-

nende voorbeeld van verschillen tussen Joden is wel de beschouwing van Chris van der Heijden over het handvol Joodse NSB'ers dat in 1943 verbleef in een tehuis in Doetinchem, waar zij tevergeefs hoopten dat hun politieke affiliatie met het nationaal-socialisme, voor sommigen inclusief Jodenhaat, hen zou vrijwaren van deportatie.¹¹⁶ Al maakt deze geschiedenis de complexiteit van de vervolging duidelijk, uit het marginale aantal van Joodse NSB'ers — de schattingen variëren van twintig tot 150 — is weinig af te leiden dat als representatief voor de gehele Joodse gemeenschap kan gelden.

De aandacht voor het Joodse slachtoffer heeft sinds het begin van de jaren negentig concurrentie gekregen van de aanspraken van diverse andere groepen. Net zoals in de literatuur over Joodse vervolgingslachtoffers, is in deze geschriften het onderscheid tussen geschiedschrijving en herdenking niet altijd scherp te trekken. Het omvangrijkste aandeel betreft onderzoek naar de lotgevallen van vervolgd in het voormalig Nederlands-Indië, die na het wrede optreden van de Japanse bezetter moesten constateren dat de koloniale samenleving ten einde was. Hun terugblikken op de oorlogstijd zijn daardoor vermengd met nostalgie naar een verleden dat in de Nederlandse samenleving op weinig begrip kon rekenen. Een andere groep betreft homoseksuelen. Er is een al decennialang voortslepend debat over de vraag of homoseksuelen in Nederland tot een vervolgd groep behoorden. Recentelijk constateerde Judith Schuyf dat er weliswaar velen wegens homoseksualiteit vervolgd zijn, maar dat de 'vervolg van homoseksuelen in de Tweede Wereldoorlog niet systematisch is geweest.'¹¹⁷ In 2001 heeft de Nederlandse regering niettemin geld ter beschikking gesteld voor het rechtsherstel van homoseksuelen. Een van de opbrengsten daarvan is de bundel *Het begint met nee zeggen. Biografieën rond verzet en homoseksualiteit 1940-1945*. Daar wordt juist gesteld dat er tot nog toe teveel de nadruk is gelegd op de slachtofferrol van homoseksuelen. In de bundel wordt de rol belicht van homoseksuelen in het verzet — een rol die zij vanwege de langdurige ervaring met illegaliteit en mogelijk ook door oververteenwoordiging in beroepen waaruit veel verzetslieden voortkwamen, vaak goed wisten te vervullen.¹¹⁸ Van een heel ander karakter is de publicatie over de mannen die gedwongen arbeid verrichtten voor de bezetter. Pas de laatste jaren treden zij op de voorgrond om erkenning van hun leed te bepleiten, daarbij geholpen door sommige kamerleden. De studie over deze groep van Van Breen blijft jammer genoeg steken in anekdotiek en gaat voorbij aan de context van de Nederlandse samenleving en de plaats van deze groep tussen andere vervolgd groepen.¹¹⁹

161, 83. Zie verder over Putten: M. de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam, 1998).

¹¹⁶ Chr. van der Heijden, *Joodse NSB'ers. De vergeten geschiedenis van Villa Bouchina in Doetinchem* (Utrecht, 2006).

¹¹⁷ J. Schuyf, *Levenslang. Tiemon Hofman, vervolgd homoseksueel en avonturier* (Amsterdam, 2003).

¹¹⁸ K. Müller, J. Schuyf, ed., *Het begint met nee zeggen. Biografieën rond verzet en homoseksualiteit 1940-1945* (Amsterdam, 2006).

¹¹⁹ W. F. van Breen, *De Nederlandse Arbeidsdienst 1940-1945. Ontstaan, opkomst en ondergang*

Herinnering

De aandacht voor deze uiteenlopende groepen slachtoffers vormt de historische neerslag van een historiografische perspectiefwisseling die zich de laatste jaren heeft voltrokken, van de geschiedenis van de jaren van bezetting en vervolging, naar wat met een nogal finalistisch klinkende term wel ‘nasleep’ wordt genoemd.¹²⁰ Sinds de eerste beschouwingen daarover verschenen, is in de literatuur over herdenken na 1945 in toenemende mate het lot van uiteenlopende slachtoffergroepen centraal komen te staan.¹²¹ Zelfs de verzetsorganisaties, die lange tijd een monopolie leken te hebben op een door nationaal heldendom getekend beeld van het oorlogsverleden, raakten verwikkeld in een ‘concurrency des victimes’, zoals Jean-Michel Chaumont dit verschijnsel in zijn studie over Franse slachtoffergroepen aanduidde.¹²² Deze strijd kan moeilijk gezien worden als een nasleep die gaandeweg steeds verder afgehandeld wordt. De steeds weer opflakkerende discussies en de opvallend groeiende aandacht voor deze slachtoffergroepen in de afgelopen decennia maken duidelijk dat dit fenomeen te zeer met de naoorlogse geschiedenis is verweven om louter van een nasleep van de oorlog zelf te kunnen spreken.

Zo heeft de Belgische historicus Pieter Lagrou getoond dat deze concurrentie al direct in 1945 ontstond, maar in Nederland, België en Frankrijk op verschillende manieren tot uitdrukking kwam. Die verschillen verklaart Lagrou om te beginnen uit de uiteenlopende ervaringen in de Eerste Wereldoorlog en de daaruit voortvloeiende herdenkingscultuur en veteranisme. Een tweede verschil is de politieke context, met een langdurige politieke crisis in België en een sterke polarisatie tussen gaullisten en communisten in Frankrijk, terwijl in Nederland de afgedwongen consensus en de ‘nationalisering’ van het verzet van doorslaggevend belang was. Lagrou wees bovendien op de cruciale rol van comités van voormalige concentratiekampgevangenen.¹²³ Dit aspect is in detail

(Zutphen, 2004) 5, 471. Zie ook de al oudere studies op basis van ooggetuigenverslagen van K. Volder, *Werken in Duitsland, 1940-1945* (Bedum, 1990); K. Volder, *Van Riga tot Rheinfelden* (Amsterdam, 1996).

¹²⁰ Deze perspectiefwisseling is onderdeel van een veel bredere omslag, waarin de herinnering aan het verleden zelf onderwerp van onderzoek wordt. Maatgevend is de oprichting van het tijdschrift *History and Memory* in 1989. Voor een inleiding in deze thematiek: A. Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München, 1999). Deze benadering van de geschiedenis van de Jodenvervolging heeft ook een cultuurhistorische, literatuurtheoretische en filosofische uitwerking, die hier buiten beschouwing zal blijven. Zie hiervoor: F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen, 1995); E. van der Knaap, *De verbeelding van Nacht en Nevel. Nuit et Brouillard in Nederland en Duitsland* (Groningen, 2001); J. Oegema, *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz* (Amsterdam, 2003); E. van Alphen, *Schaduw en spel. Herbeleving, historisering en verbeelding van de Holocaust* (Rotterdam, 2004).

¹²¹ J. Bank, *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn, 1983).

¹²² J.-M. Chaumont, *La concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance* (Parijs, 1997); zie ook I. de Haan, ‘Openbaar leedwezen. Over de betekenis van het vervolgingstrauma’, *Psychologie en Maatschappij*, LXXIII (1995) 329-350.

¹²³ P. Lagrou, ‘Victims of Genocide and National Memory. Belgium, France and the Netherlands,

uiteengezet in de studie van Jolande Withuis naar de Nederlandse kampcomités, waarvan de onderlinge strijd diepgaand werd getekend door de gepolariseerde politieke verhoudingen tijdens de Koude Oorlog.¹²⁴ Annet Mooij laat in haar geschiedenis van de herdenking van de Februaristaking zien hoe dit leidde tot een jarenlange tussen nationaal en communistisch georiënteerde groepen gescheiden herdenking, waarbij de herdachte slachtoffers gaandeweg uit beeld raakten.¹²⁵

Deze strijd om erkenning van oorlogsleed heeft een opmerkelijk historio-grafisch effect gekregen in de recente vierdelige uitgave over de terugkeer en opvang van oorlogsgetroffenen.¹²⁶ Deze studies kwamen voort uit de maatschappelijke onrust die in 1997 ontstond naar aanleiding van de vondst van een deel van het archief van de LIRO (Lippmann-Rosenthal & Co), de Duitse roofovername die alle bezittingen en tegoeden van Joodse vervolgingsslachtoffers confisqueerde. De ophef over de slordigheid waarmee dit archief was beheerd viel samen met een internationale golf van onderzoeken naar de afhandeling van materiële schade van vervolgingsslachtoffers. In Nederland leidde dit tot de instelling van reeks commissies die zich met de restitutie van bezittingen van vervolgd bezighielden. Ook individuele onderzoekers publiceerden omvangrijke studies over deze aspecten van materiële restitutie en de reactie op economische collaboratie; werk dat voor een deel weer voortkwam uit studies van deze commissies.¹²⁷ Naar aanleiding van de LIRO-affaire besloot het kabinet-Kok in 1998 tot de instelling van de Stichting Onderzoek Terugkeer

1945-1965', *Past and Present. A Journal of Historical Studies*, CLIV (February 1997) 181-222; idem, *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1965* (Cambridge, 2000); idem, 'The Politics of Memory. Resistance as a Collective Myth in Post-War France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965', *European Review*, XI (2003) iv, 527-549; idem, 'The Nationalization of Victimhood. Selective Violence and National Grief in Western Europe, 1940-1960', in: R. Bessel, D. Schumann, ed., *Life after Death. Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s* (Cambridge, 2003) 243-258.

¹²⁴ J. Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam, 2005).

¹²⁵ A. Mooij, *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam, 2006).

¹²⁶ M. Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001); H. Piersma, ed., *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam, 2001); C. Kristel, ed., *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam, 2002); C. Kristel, ed., *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam, 2002).

¹²⁷ G. Aalders, *Berooid. De beroofde Joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam, 2001); G. Aalders, 'A Disgrace? Postwar Restitution of Looted Jewish property in the Netherlands', in: Brasz, Kaplan, *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, 393-404; G. Aalders, 'The Robbery of Dutch Jews and Postwar Restitution', in: A. Beker, ed., *The Plunder of Jewish Property during the Holocaust. Confronting European History* (Basingstoke, 2001) 282-296. Voor een deel lag werk voor de commissie-Scholten ten grondslag aan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; zie ook J. Meihuizen, *Noodzakelijke kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2003). Deze omvangrijke problematiek blijft hier verder buiten beschouwing.

en Opvang (SOTO), belast met onderzoek naar de wijze waarop oorlogsslachtoffers in het naoorlogse Nederland waren opgevangen. Nog voordat het resultaat van dit onderzoek publiek werd gemaakt, besloot het kabinet in 2000 al om samen met een aantal financiële instellingen 700 miljoen gulden ter beschikking van de Joodse gemeenschap te stellen ter compensatie van geleden verliezen. Opmerkelijk was verder dat de reikwijdte van het onderzoek van de SOTO zich al snel uitbreidde buiten de kring van Joodse slachtoffers. De publieksbijeenkomsten van de stichting, die expliciet in het teken van ‘erkenning’ waren geplaatst, dreigden daardoor te ontaarden in een openbare leedvergelijking.¹²⁸

Die concurrentie heeft overigens geen doorslaggevende invloed gehad op de uitkomsten van dit collectieve onderzoeksproject, in omvang nog het best te vergelijken met De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*.¹²⁹ Weliswaar komen in de delen *Binnenskamers*, over de besluitvorming rond de opvang, en *Mensenheugenis*, over de ervaring van getroffenen, de diverse groepen aan bod. Zij sluiten aan bij de reeks publicaties waarin met name de Indische oorlogsgeschiedenis en de naoorlogse reacties daarop in het centrum van de aandacht staat.¹³⁰ Maar in het deel *Polderschouw* draait het vooral om regionale verschillen, vanuit de interessante gedachte dat de oorlog, bezetting en uitgestelde bevrijding de Nederlandse natie gefragmenteerd hadden en dus tot uiteenlopende lokale ontwikkelingen konden leiden. Bovendien legt Martin Bossenbroek in het samenvattende deel *De Meelstreep* de nadruk op de ideologie van volkseenheid, die in de eerste jaren na de oorlog geen ruimte liet voor particulier leed. In die zin ontkrachtte het SOTO-onderzoek ook de gedachte dat er van een uitzonderlijk kille bejegening van Joodse oorlogsslachtoffers sprake was. Voorzover dat het geval was, verschilde dat niet van de weinig empathische wijze waarop in de jaren van wederopbouw in het algemeen met maatschappelijk leed werd omgegaan.¹³¹

Uit de bijdragen aan het SOTO-project valt niettemin op te maken dat er in de opvang van Joodse vervolgingsslachtoffers wel het een en ander misging. Om te beginnen bestond er in kringen van de Nederlandse regering in ballingschap grote onenigheid over de aanpak van de repatriëring. Het uitgangspunt dat er geen bijzondere maatregelen voor Joden wenselijk waren,

¹²⁸ Ik was bij een deel van deze bijeenkomsten aanwezig en tevens lid van de wetenschappelijke begeleidingscommissie van de SOTO.

¹²⁹ Pieter Lagrou, recensie van M. Bossenbroek, *De Meelstreep*, in: *Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor eigentijdse geschiedenis*, II (2002) 5, 72-78.

¹³⁰ Zie bijvoorbeeld S. I. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* ([Amsterdam,] 2002); E. Captain, *Achter het karwat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen, 1942-1995* (Kampen, 2002); zie ook M. Heijmans-van Bruggen, ed., *De Japanse bezetting in dagboeken* (5 dln.; Amsterdam, 2001-2002). Zie ook publicaties in het kader van het omvangrijke onderzoeksproject ‘Van Nederlands-Indië tot Indonesië (VITI)’: H. Meijer, *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005* (Amsterdam, 2005); P. Keppy, *Sporen van vernieling: oorlogsschade, roof en rechtsherstel in Indonesië, 1940-1957* (Amsterdam, 2006).

¹³¹ Bossenbroek, *De Meelstreep*.

vanuit de veronderstelling dat hun uitzonderingspositie juist opgeheven moest worden, leidde bovendien tot de verontachtzaming van de specifieke problemen waar deze groep mee geconfronteerd werd. Zoals Dienke Hondius in haar artikel over de opvang in Amsterdam laat zien, werden op lokaal niveau soms wel specifieke maatregelen voor Joden getroffen.¹³² Maar daar tegenover staan de talloze voorbeelden van Joden die net als andere Nederlanders behandeld werden, en voorzover ze Duits waren, net als alle andere Duitsers, dat wil zeggen als volksvijanden.¹³³ Bovendien werden velen geconfronteerd met feitelijke discriminatie, waarvan de klacht van een Nederlandse agent, 'Julie Joden hebben altijd wat', nog de mildste variant was. De eerdere bevindingen van Dienke Hondius in haar studie *Terugkeer* (1990) worden bevestigd in de herziene en uitgebreide heruitgave, maar ook in verschillende bijdragen aan het SOTO-project.¹³⁴

Voor latere perioden heb ikzelf gewezen op het belang van de concurrentie tussen slachtoffergroepen, die als inzet naast publieke erkenning ook financiële en materiële steun en psycho-sociale zorg had. Er vond daardoor een conceptuele verschuiving plaats, waarin de maatschappelijke miskenning van het individuele psychotrauma dat sommige vervolgingsslachtoffers had getroffen, werd opgevat als teken van een collectieve verdringing van een maatschappelijk trauma.¹³⁵ Bovendien is de groep slachtoffers gaandeweg steeds verder uitgebreid, zoals de historisch-sociologe Annet Mooij zegt, met "oorlogsslachtoffers", 'oorlogsgetroffenen' en, de nieuwste term, 'oorlogsbetrokkenen'. Een grote verdwijntruc, met als enige voordeel dat niemand zich buitengesloten hoeft te voelen.¹³⁶ Recentelijk heeft Jolande Withuis deze interpretatie geradicaliseerd tot een aanval op een algemene 'klaagcultuur', waarin de alomvattende psychologisering van het bestaan heeft geleid tot een

¹³² D. Hondius, 'Welkom in Amsterdam'. Aankomst en ontvangst van repatrianten in de hoofdstad in 1945', in: Kristel, *Polderschouw*, 201-221.

¹³³ M. Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Utrecht, 1999).

¹³⁴ D. Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding. Met een verhaal van Marga Minco* (Herziene en uitgebreide editie; Den Haag, 1998); E. Gans, 'Vandaag hebben ze niets — maar morgen bezitten ze al weer tien gulden'. Antisemitische stereotypen in bevrijd Nederland', in: Kristel, *Polderschouw*, 313-353; B. de Munnick, 'Na de zogenaamde bevrijding. De terugkeer van Joden in de Nederlandse samenleving', in: Piersma, *Mensenheugenis*, 45-69; H. Vossen, 'Integratie en uitsluiting. Terugkeer en opvang van Joden in Zuid-Limburg', in: Kristel, *Polderschouw*, 19-38. D. Hondius, 'Bitter Homecoming: The Return and Reception of Dutch and steles Jews in the Netherlands', in: D. Bankier, ed., *The Jews are Coming Back. The Return of the Jews to their Countries of Origin after WWII* (New York, 2005) 108-135.

¹³⁵ I. de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag, 1997); I. de Haan, 'Persecution Remembered. The Construction of a National Trauma', *The Netherlands' Journal of Social Sciences*, XXXIV (1998) ii, 196-217; I. de Haan, 'Paths of Normalisation after the Persecution of the Jews. The Netherlands, France and West Germany in the 1950s', in: Bessel, Schumann, *Life after Death*, 65-92.

¹³⁶ A. Mooij, 'De langste schaduw. Denken over psychische oorlogsgevolgen', in: Kristel, *Binnenskamers*, 261-291, 286.

non-descripte ‘pijnsoep’ en een banalisering van het reële leed dat sommige slachtoffers van vervolging nog steeds kwelt.¹³⁷

Deze psychologisering van oorlogsleed komt ook scherp naar voren in de beschouwingen over de vervolging en bestraffing van oorlogsmisdadigers. Al eerder had Peter Romijn erop gewezen dat Nederlandse collaborateurs al spoedig weer in de Nederlandse samenleving werden opgenomen via de psycho-sociale begeleiding van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten.¹³⁸ Een belangrijke rol daarin werd gespeeld door de directeur van deze stichting, Jaap le Poole. Zoals uit de recente biografische schets door Hinke Piersma blijkt, had Le Poole zich aan het begin van de oorlog onderscheiden door als een van de weinigen te weigeren de Ariërverklaring te ondertekenen. Na tal van verzetsactiviteiten, werd hij aan het eind van de oorlog secretaris van het College van Vertrouwensmannen. Anders dan de meeste voormalige verzetsmensen, was Le Poole na 1945 van mening dat de ‘lichte gevallen’ van collaboratie weer snel in de samenleving opgenomen moesten worden. Niet alleen waren zij volgens Le Poole slachtoffer van de slechte sociale omstandigheden van de jaren dertig, maar hij waarschuwde ook voor het gevaar van maatschappelijke uitsluiting van ‘politieke delinquenten’. Zijn opvatting dat psychische zorg voor vergelding komt, lag zowel ten grondslag aan zijn inzet om de Drie van Breda vrij te laten, als aan zijn bijdrage aan de totstandkoming van het Centrum ’45 ten behoeve van de psychische zorg voor oorlogsslachtoffers.¹³⁹

De samenhang tussen die twee kwesties komt ook duidelijk naar voren uit de dissertaties van Harald Fühner en Hinke Piersma over de bestraffing van de Duitse en Nederlandse oorlogsmisdadigers, vanaf 1964 beperkt tot de Vier, en na de vrijlating op medische gronden van Willi Lages in 1966, Drie van Breda.¹⁴⁰ In beide studies wordt aangegeven hoe er een omslag plaatsvond in de opvattingen over de bejegening van oorlogsmisdadigers, waarin een strenge bestraffing, tot en met de doodstraf, onder invloed van een nieuwe ‘humanitaire’ stroming in het strafrecht, plaats maakte voor de gedachte dat straf gericht moest zijn op herintegratie. Tegelijkertijd nam evenwel de gevoeligheid voor het leed van slachtoffers toe, zodat in de periode 1969-1972 beide opvattingen op elkaar botsten in een hevige discussie over de vrijlating van de Drie van Breda. De voorstanders van vrijlating legden het daarbij af tegen

¹³⁷ J. Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam, 2002).

¹³⁸ P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van ‘foute’ Nederlanders. 1945-1955* (Groningen, 1989) 187-233.

¹³⁹ H. Piersman, *Op oorlogspad. Jaap le Poole, verzetsman voor het leven* (Amsterdam, 2006).

¹⁴⁰ H. Fühner, *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989* (Munster [etc.], 2005); H. Piersma, *De Drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap 1945-1989* (Amsterdam, 2005). Afgezien van kleine interpretatieverschillen (bijvoorbeeld over de katholieke conceptie van barmhartigheid, die volgens Piersma geen, en volgens Fühner wel van belang was) en een enigszins verschillend perspectief (Fühner heeft iets meer oog voor de internationale context, Piersma meer voor de strafrechtelijke discussie over de doodstraf), volgen beide betogen dezelfde lijn.

degenen die zich daartegen verzetten met een beroep op het leed dat Fischer, Aus der Fünten en Kotalla hadden aangericht, en het leed dat door hun vrijlating nogmaals zou worden toegebracht.

Het gevolg van de psychologisering van het oorlogsleed is geweest, dat de naoorlogse periode door sommigen als even kwetsend wordt beschouwd als de jaren van vervolging en vernietiging. Zo betoogde de Groningse emeritus-hoogleraar geschiedenis Ies Lipschits, de laatste jaren actief als initiatiefnemer van het Digitale Joodse monument, dat de verontachtzaming van het Joodse leed na 1945 had geleid tot een 'kleine sjoa'.¹⁴¹ Ook de studie van de Amerikaanse sociologe Diane Wolf over de Nederlandse Joden die als kind ondergedoken hadden gezeten, vertrekt vanuit de gedachte dat de bevrijding voor deze groep het begin vormde van 'new and sometimes insurmountable difficulties'.¹⁴² In de in- en uitleidende hoofdstukken herleidt Wolf deze problemen tot een wijdverbreid gebrek aan inlevingsvermogen en zelfs een diepgeworteld antisemitisme in de Nederlandse samenleving. Dat leidde ertoe dat het leed van deze groep en de bijzondere behoeften die zij als Joden hadden, niet werden erkend. Uit de zeventig interviews die Wolf heeft gehouden komt evenwel een ander beeld naar voren: het gezinsleven was in de meeste gevallen zo ontwricht, dat de kinderen die na de oorlog bij hun niet-Joodse pleegouders bleven volgens Wolf over het algemeen beter af waren.¹⁴³

Tegelijkertijd laat Wolf zien, dat de publieke aandacht voor het leed van deze groep pas ontstond als gevolg van de organisatie van deze groep in een reeks van congressen, in New York in 1991 en in Amsterdam in 1992.¹⁴⁴ Daarmee wijst ze op de politieke dynamiek die wel degelijk van belang is voor de manier waarop met Joodse, en overigens ook andere slachtoffers, is omgegaan. Die dynamiek betreft niet alleen de bredere Nederlandse samenleving, maar ook het vermogen van Joden om zich opnieuw te organiseren.¹⁴⁵ Conny Kristel laat in een bijdrage aan het SOTO-project zien dat er na 1945 een machtsstrijd losbrandde tussen zionistische en religieuze groepen, die ieder met steun van Amerikaanse en Britse geldschietters hoopten de macht in de gedecimeerde Joodse gemeenschap naar zich toe te kunnen trekken. In deze strijd speelde behalve een verschuiving in ideologische oriëntatie ten gunste van

¹⁴¹ I. Lipschits, *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2003).

¹⁴² Wolf, *Beyond Anne Frank*, 16.

¹⁴³ Zie ook B. Evers-Emden, B.-J. Flim, *Ondergedoken geweest. Een afgesloten verleden? Joodse 'kinderen' over hun onderduik, vijftig jaar later* (Kampen, 1995); B. Evers-Emden, *Geschonden bestaan. Gesprekken met vervolgte Joden die hun kinderen moesten 'wegdoen'* (Kampen, 1996); idem, *Je ouders delen. Een eerste onderzoek naar de gevoelens van eigen kinderen in pleeggezinnen in de oorlog en nu* (Kampen, 1999).

¹⁴⁴ Van belang was ook de publicatie van D. Dwork, *Children with a Star. Jewish Youth in Europe* (New Haven, 1991); zie verder idem, 'Custody and Care of Jewish Children in the Postwar Netherlands. Ethnic Identity and Cultural Hegemony', in: P. Hayes, ed., *Lessons and Legacies III. Memory, Memorialization, and Denial* (Evanston, 1999) 109-137.

¹⁴⁵ I. de Haan, 'The Postwar Jewish Community and the Memory of the Persecution in the Netherlands', in: Brasz, Kaplan, *Dutch Jews as Perceived by Themselves and by Others*, 405-435.

het zionisme, ook de al van oudsher gebrekkige institutionalisering van Joodse belangenbehartiging een belangrijke rol.¹⁴⁶ De behartiging van de financiële belangen van Joden was vaak het werk van een enkeling, zoals de advocaat Heiman Sanders, die in de studie van Veraart naar het naoorlogse rechtsherstel een heldenrol speelt. Overige materiële belangenbehartiging en ook de strijd voor de erkenning van de psychische nood van Joodse slachtoffers werd ter hand genomen door het Joods Maatschappelijk Werk, dat in 1945 uit de aan het eind van de oorlog opnieuw opgerichte Joodse Coördinatie Commissie voortkwam.¹⁴⁷ Onlangs is ook dat werk onderwerp geworden van de inquisitorische blik, waarmee de gehele naoorlogse geschiedenis als voortgezette ontrecting wordt ontmaskerd. De journaliste Elma Verhey, die eerder de opvang van joodse pleegkinderen na 1945 had beschreven, en gehegeld, richtte zich in *Kind van de rekening* tegen het Joods Maatschappelijk Werk (JMW). Enkele stichtingen, die later in het JMW zijn opgegaan, zouden gebruik gemaakt hebben van de tegoeden van de minderjarigen die zij onder hun hoede hadden voor de financiering van kibboetsim in Israel.¹⁴⁸

Reikwijdte en relevantie

De geschiedschrijving van de Jodenvervolging in Nederland heeft de laatste jaren een opvallende ontwikkeling doorgemaakt. Er zijn nieuwe theoretische en empirische aanzetten voorgesteld, waarmee de eenzijdige beeldvorming van de Jodenvervolging teniet is gedaan. Zowel het idee van een kat-en-muis-spel tussen doelgerichte Duitsers en overweldigde Joden, als dat van een exclusieve verantwoordelijkheid van de Nederlandse samenleving en instellingen voor de lage overlevingskansen van de Nederlandse Joden wordt door het recente onderzoek genuanceerd. De Duitse vervolgingspolitiek was niet altijd even doelgericht. De opstelling van Nederlandse omstanders werd gekenmerkt door zeer uiteenlopende beweegredenen en reacties, waarvan de gevolgen voor de overlevingskansen allerminst eenduidig waren. De slachtoffers van de vervolging hebben een eigen stem gekregen en daarmee niet alleen meer inzicht gegeven in hun ervaringen, maar ook het passieve karakter van eerdere slachtofferbeelden ter discussie gesteld.

Als we onder wetenschappelijke vooruitgang toenemende precisie, systematiek, reikwijdte en relevantie willen verstaan, dan wordt die met betrekking tot de studie van de Jodenvervolging dus zeker geboekt in de eerste twee opzichten.¹⁴⁹ Dat wil niet zeggen dat we op alle vragen nauwkeurige en systematische antwoorden hebben. Over de daders betrokken bij de Joden-

¹⁴⁶ C. Kristel, 'Leiderschap na de ondergang. De strijd om de macht in joods naoorlogs Nederland', in: idem, *Binnenskamers*, 209-234; zie ook C. Kristel, 'Revolution and Reconstruction. Dutch Jewry after the Holocaust', in: D. Bankier, ed., *The Jews are Coming Back*, 136-147; P. Lagrou, 'Return to a Vanished World. European Societies and the Remnants of their Jewish Communities, 1945-1947', *ibidem*, 1-24.

¹⁴⁷ I. Lipschits, *Tsedak. Een halve een Joods Maatschappelijk Werk* (Zutphen, 1997).

¹⁴⁸ E. Verhey, m.m.v. P. Micheels, *Kind van de rekening. Het rechtsherstel van Joodse oorlogswezen 1944-2004* (Amsterdam, 2005).

¹⁴⁹ J. Goudsblom, *Balans van de sociologie* (Utrecht, 1974) 17.

vervolging in Nederland is per saldo nog niet heel veel bekend. Als voorbeeld voor een verdere studie op dit terrein bieden de recente buitenlandse biografische en prosopografische studies van daders veelbelovende aanknopingspunten.¹⁵⁰ De studie van de stemming onder de bevolking blijft vooralsnog gericht op de beschrijving van wat men dacht en wist. Het werk van Eric Johnson en Robert Gelately geeft aan dat uit de interactie tussen delen van de bevolking met de totalitaire staat ook afgeleid kan worden hoe die gedachten en opvattingen ontstaan en soms zelfs in de openbaarheid tot uitdrukking worden gebracht. Het lokale onderzoek naar de Jodenvervolging blijft vaak nog gevangen in een nationaal kader – een beperking die kan worden opgelost als er vaker een vergelijking met lokale geschiedenissen in andere delen van Europa wordt gemaakt.

De reikwijdte is minder gegroeid dan wellicht mogelijk. Zo is de Nederlandse casus nog steeds maar in beperkte mate in het internationale debat vertegenwoordigd en zijn de implicaties ervan voor de geschiedschrijving van de Jodenvervolging als Europese geschiedenis nog maar weinig geëxploreerd. Daarvoor zou een verschuiving nodig zijn in de internationale historiografie, weg van de ‘killing fields’ in het Oosten en weg van het lagere personeel dat centraal staat in veel van de recente daderbiografieën, terug naar de besluitvorming in Berlijn en naar de structurele en ideologische samenhang van de Jodenvervolging als één proces, waarin de ontwikkelingen in Oost- en West-Europa in nauwe samenhang bestudeerd worden. Een andere manier waarop de reikwijdte vergroot zou kunnen worden, is door de vergelijking van de Jodenvervolging met andere genocides. Deze vergelijkende benadering wordt beoogd in het nieuwe centrum voor Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam en heeft daar geleid tot een aantal interessante publicaties.¹⁵¹ Maar een expliciete vergelijking van de recentere bevindingen over Nederland met voorbeelden van vervolging en vernietiging elders is nog niet gemaakt.

De relevantie van veel van het recente werk is vanuit historiografisch oogpunt onomstreden. Maar als bijdrage aan de beeldvorming van de Jodenvervolging buiten de muren van de academie is de recente geschiedschrijving minder succesvol. De memoires en gedenkschriften van lokale en persoonlijke aard hebben een beperkte invalshoek en bevestigen over het algemeen de beeldvorming die sinds de jaren zestig rond de Jodenvervolging is ontstaan. De nieuwe generatie academische historici, die zich vaak meer bewust is van haar wetenschappelijke positie, levert genuanceerde verhalen, die

¹⁵⁰ U. Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989* (Bonn, 1996); M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes* (Hamburg, 2002).

¹⁵¹ T. Zwaan, ed., *Politiek geweld. Etnisch conflict, oorlog en genocide in de twintigste eeuw* (Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie XVI; Zutphen, 2005); T. Zwaan, B. de Graaff, *Genocide en de crisis van Joegoslavië 1985-2005. Nationalisme, staatsmacht en massamoord* (Amsterdam, 2005); zie ook A. de Swaan, *Moord en de staat. Over identificatie, desidentificatie en massale vernietiging* (Amsterdam, 2003); T. Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam, 2001).

moelijk zijn in te passen in een monumentale geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Er heeft zich in dat opzicht onmiskenbaar een verzakelijking voorgedaan in het onderzoek naar de Jodenvervolging. In plaats van de morele verontwaardiging en veroordeling, overheerst in veel van de recente studies de verwondering over de ongerijmdheden van deze geschiedenis. Waar eerder de veronderstelling overheerste dat een principiële verzet de vastberaden bezetter van zijn misdaden had kunnen afhouden, vindt nu de gedachte ingang dat een chaotisch bezettingsbeleid ruimte liet voor eigen initiatief en groter verzet leidde tot grotere repressie, en alles bij elkaar tot geringere overlevingskansen. Ook in een ander opzicht is er sprake van een verzakelijking: de slachtoffers van de vervolging hebben een eigen stem gekregen, die eerst nog als teken van een getraumatiseerde psyche werd gezien, maar aan het eind van de jaren negentig ook steeds vaker gehoord werd als het ging om de restitutie en compensatie van materieel verlies.¹⁵² Ook daar heeft morele verontwaardiging plaats gemaakt voor zakelijke eisen. Maar elders in de Nederlandse samenleving heeft de Jodenvervolging een grote en wellicht weer groeiende morele betekenis gekregen.¹⁵³ In het kader van de recente zorg om de Nederlandse identiteit en het gebrek aan kennis over de nationale geschiedenis van de bevolking, is er met name bezorgdheid over een gebrek aan respect voor de geschiedenis van de vervolging onder nieuwe groepen en generaties van Nederlanders, die geen bijzondere gevoelens hebben bij de vierde mei en de vervolging van Joden afwegen tegen het onrecht dat andere bevolkingsgroepen in de wereld wordt aangedaan.¹⁵⁴ Een ander teken is de groeiende weerstand tegen het negationisme, die vorig jaar aanleiding vormde voor het indienen van een wetsvoorstel dat het ontkennen van de Jodenvervolging verbiedt.¹⁵⁵ De

¹⁵² P. den Hollander, *De zaak Goudstikker* (Amsterdam, 1998); E. Muller, H. Schretlen, *Betwist bezit. De Stichting Nederlands Kunstbezit en de teruggave van roofkunst na 1945* (Zwolle, 2002).

¹⁵³ Tot deze constatering komt ook Hans Blom in zijn afscheidscollage als directeur van het NIOD en als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Zie J. C. H. Blom, 'Een kwart eeuw later. Nog altijd in de band van goed en fout?', in: idem, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 2007).

¹⁵⁴ Chr. Blanken, J. D. Tuinier, G. Visser, *Antisemitisme op school? Verslag van een onderzoek naar leerlingen met een islamitische achtergrond met de geschiedenis van de Jodenvervolging* (Utrecht, 2003); P. Mooren, H. van Lierop-Debrauwer, ed., *De Tweede Wereldoorlog als moreel ijkpunt. Opvoeding, jeugdcultuur en beeldvorming* (Leidschendam, 2005); de discussie over Holocaust-educatie kreeg een belangrijke impuls door *The Stockholm International Forum on the Holocaust. A Conference on Education, Remembrance and Research, Stockholm, Sweden, 26-28 January 2000. Proceedings* (Stockholm, 2000); zie ook G. Short, C. A. Reed, *Issues in Holocaust Education* (Aldershot, 2004).

¹⁵⁵ 'Voorstel van wet van het lid Huizinga-Heringa tot strafbaarstelling van het in de openbaarheid ontkennen, op grove wijze bagatelliseren, goedkeuren of rechtvaardigen van volkerenmoord en misdrijven tegen de menselijkheid met het oogmerk aan te zetten tot haat, discriminatie of geweld tegen persoon of goed van mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun geslacht of hun hetero- en homoseksuele gerichtheid, of terwijl het vermoeden bestaat of redelijkerwijs moet bestaan dat daarmee een groep mensen wegens hun

herinnering aan de Jodenvervolging behoudt daarmee een massief symbolisch gewicht, ook als de wetenschappelijke geschiedschrijving in genuanceerde deelstudies uiteenvalt.

Ido de Haan (1963) is hoogleraar politieke geschiedenis aan de Universiteit Utrecht.

Summary

Ido de Haan, *Fault Lines in the Historiography of the Holocaust. A Survey of the Recent Debate in the Netherlands*

The historiography of the persecution of the Jews in the Netherlands is an excellent example of the dialectics of progress. Soon after 1945, and even sooner than in the surrounding countries, a series of studies on this subject was readily available in the Netherlands in the form of the monumental historiographies of Herzberg, Presser and De Jong. However, during the 1970s, the production of new studies that examined the persecution of the Jews practically ground to a halt. It was only after the 1980s that a new generation of historians emerged who no longer sketched an all-encompassing perspective for the general public but instead applied themselves to thorough empirical studies written in a detached style for a small specialised audience. As a result of this, the historiography of the Holocaust has radically altered in terms of perspective, methodology and function. This article examines what these recent studies of the Holocaust have accomplished. If scientific progress is defined in terms of increased accuracy, analytical thoroughness, and scientific and societal relevance then the study of the Holocaust has certainly achieved this with regard to the first two criteria. However, it is still the case that the persecution of the Jews in the Netherlands is poorly represented at international debates and the implications of these studies of the Holocaust in the context of the history of Europe have hardly been examined at all. The relevance of a lot of the recent work is undisputed from a historiographical perspective. Yet, as a contribution to the image of the Holocaust outside the walls of Academia, the recent historiography has had less success.

ras, hun godsdienst of levensovertuiging of hun hetero- of homoseksuele gerichtheid worden beledigd (strafbaarstelling negationisme)', Tweede Kamer van de Staten-Generaal, Kamerstuk 2005-2006, 30579, nr. 1-3, 1 juni 2006; zie ook D. Barnouw, 'Ontkenningen van de Holocaust. Een onvolledig overzicht', *Groniek*, XXXIII (2000) 441-452.

Managing Water in an Urban Land.

A New History of Rijnland

WILLIAM H. TeBRAKE

For someone who has spent a considerable amount of time over the past 35 years reading, thinking, and occasionally writing about Rijnland's past, *Waterstaat in stedenland. Het Hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht, 2006), by Milja van Tielhof and Petra J. E. M. van Dam, was a genuine pleasure to read.¹ First of all, this is a very attractive book: not only are the design and layout of the volume well done, but it is very richly illustrated. However, the illustrations constitute more than window dressing, for they were as carefully chosen and placed as the text itself; they form an integral part of the whole project. In any case, the authors and publishers are to be commended for the visual appeal of this work. Secondly, when placed alongside Ludy Giebels' recent account of Rijnland since 1857,² the publication of *Waterstaat in stedenland* marks the completion of a task long overdue, the updating of Rijnland's long history. As one of the oldest and largest regional *waterschappen* or water boards in the Netherlands, Rijnland has long attracted the attention of historians. Yet, the last comprehensive treatment of the pre-1857 history of the Regional Water Board of Rijnland was published by S. J. Fockema Andreae more than 70 years ago.³ In short, Rijnland now possesses what it has long deserved: a new, up-to-date, and comprehensive account of its past.

Rijnland is not the only regional water board to have received new attention from historians in recent years. Both of its neighbors to the south, the regional water boards of Delfland and Schieland,⁴ also have been the subjects of new histories; so too have others further afield, such as the Grote Waard⁵ to the southeast and the Stichtse Rijnlanden⁶ in Utrecht. Furthermore, such attention by historians has not been limited to regional water boards. Local ones also have been looked at more intensely, as any examination of the

¹ M. van Tielhof, P. J. E. M. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het Hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht: Matrijs, 2006, 368 blz., ISBN 90 5345 299 0).

² L. Giebels, *Hollands water. Het Hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (Utrecht, 2002).

³ S. J. Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap van Rijnland. Zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden, 1934).

⁴ C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen, 1289-1589* (Hilversum, 1989); W. van der Ham, I. Jacobs, ed., *Hoge dijken, diepe gronden. Land en water tussen Rotterdam en Gouda. Een geschiedenis van Schieland* (Utrecht, 2004).

⁵ W. van der Ham, *De Grote Waard. Geschiedenis van een Hollands landschap* (Rotterdam, 2003).

⁶ M. Donkersloot-de Vrij, e. a., *De Stichtse Rijnlanden. Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen* (Utrecht, 1993).